

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN ve SÜNNETE GÖRE MESCİDİN
FONKSİYONLARI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

HAZIRLAYAN

Nesibe KAYA

DANIŞMAN

Prof. Dr. Abdurrahman ATEŞ

Malatya-2022

	KABUL ONAY FORMU	Doküman No	İNÜ-KYS-FRM-142
		Yayın Tarihi	19.08.2019
Revizyon No			
Revizyon Tarihi			
Sayfa No		1 / 1	
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ			
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ			

**İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ**

**KUR'AN VE SÜNNETE GÖRE MESCİD VE FONKSİYONLARI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

DANIŞMAN
Prof. Dr. Abdurrahman ATEŞ

HAZIRLAYAN
Nesibe KAYA

Jürimiz tarafından 01/07/2022 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda bu tez **oybirliği** /~~oyçokluğu~~ ile başarılı bulunarak **Temel İslam Bilimleri** Anabilim Dalı **Tefsir** Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi olarak kabul etmiştir.

Jüri Üyelerinin Unvanı Adı Soyadı

İmza

1. Prof. Dr. Abdurrahman KASAPOĞLU
2. Prof. Dr. Abdurrahman ATEŞ
3. Dr. Öğr. Üyesi Kerim ÖZMEN

O N A Y

Bu tez, İnönü Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca yukarıdaki jüri üyeleri tarafından kabul edilmiş ve Enstitü Yönetim Kurulu'nun .../.../20... tarih ve 20.../..... sayılı Kararıyla da uygun görülmüştür.

Prof. Dr. Suzan ERGÜN
Enstitü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Abdurrahman ATEŞ'in danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım "KUR'ÂN ve SÜNNETE GÖRE MESCİDİN FONKSİYONLARI" başlıklı tez çalışmam, bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşmeyecek şekilde tarafımdan hazırlanmıştır. Tez çalışmamda yararlandığım bütün kaynakların hem çalışmada hem de kaynakçada olduğu gibi yöntemine uygun bir biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Nesibe KAYA -2022

ÖNSÖZ

İnsanın yaratılış ve yeryüzüne gönderiliş amacı, yüce Allah'ın (c.c) Kur'ân-ı Kerim'de buyurduğu "Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım." (Zâriyât: 51/56) ifadesinden anlaşılacağı üzere, yaratıcısını tanımak ve O'nu tanımanın getirdiği sorumluluk sonucunda, O'na kulluğun gerektirdiklerini yerine getirmektir. Hz. Peygamber (a.s) ile insanlığa gönderilmiş olan son din İslâm'da, kulluğun gerektirdiği ibadetler kural ve çerçeveleriyle belirlenmiş ve Müslümanlara bildirilmiştir. Bu ibadetlerin arasında en önemlisi hiç şüphesiz, Allah'ın Kur'ân-ı Kerim'de özel bir yer verdiği ve Hz. Peygamber'in (a.s) dinin direği olarak tanımladığı namaz ibadetidir. Her ibadetin taşıdığı mana ve maneviyata uygun bir mekân içerisinde gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu anlamda namaz ibadetinin yerine getirildiği mekânlar ise mescidlerdir. Mescidler, İslâm'ın ilk ve erken dönemlerinden bu yana, müslümanların namaz ibadetini yerine getirmek için kullanageldiği mekânlardır. Hz. Peygamber (a.s) ve ashabı, mescidleri ibadetleri eda etmenin yanı sıra çeşitli fonksiyonları da haiz şekilde istihdam etmiştir.

Bu çalışmada, İslâm'ın mescidlere yüklediği anlam ve fonksiyonların anlaşılması ve mescidlerin üstlendiği fonksiyonların nitelik ve mahiyetinin, Kur'ân ve sünnet üzere tespit edilmesi adına, konuyla ilgili kaynaklardan faydalanılarak analiz ve değerlendirmeler yapılmıştır. Bu bağlamda çalışma, giriş ve üç ana bölümde ele alınmıştır. Girişte, araştırma konusunun önemi, araştırmanın amacı, yöntemi ve araştırmanın kapsamı ve sınırlandırılması üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde konu ile ilgili kavramsal çerçeve ele alınmıştır. Mescid kelimesinin anlamı ve Kur'ân'da mescid anlamında kullanılan diğer terimler incelenmiştir. Konunun etraflıca değerlendirilebilmesi için Kur'ân'da mescid yerine kullanılan terimlerin yanı sıra, Kur'ân'da mescid ile bağlantılı olarak kullanılan ve bu anlamda mescid mahiyetinde değerlendirilebilecek diğer kavramlara da yer verilmiştir. İkinci bölümde ise, Kur'ân'a göre müslüman-mescid ilişkisi bağlamında, mescidlere karşı İslâm'ın öngördüğü tutum ve davranışlar konuyla ilgili farklı ve çeşitli başlıklar altında ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise, mescidlerin, bünyesinde barındırdığı ve zamanla sistemleştirilerek yaygınlaşan ve mescidlerle bütünleşen fonksiyonları değerlendirilmiş, bu fonksiyonların icra edilişindeki tarihî örnekler dönemleriyle birlikte zikredilmiştir. Her Müslüman

birey ve toplumun, mescidlerin önemini kavrayıp, bu mekânları bireysel ve sosyal hayatlarının önemli bir parçası haline getirmesi gerektiğinden yola çıkılarak, ele alınan bu başlıklar altında mescidlerin manevî ve maddî olarak üstlendiği rollere dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmanın hazırlanma ve sunulmasında, gerek değerli bilgi ve birikimleriyle, gerekse zamanıyla desteklerini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Abdurrahman Ateş ve Prof. Dr. Abdurrahman Kasapoğlu'na, çalışma süreci boyunca gösterdikleri özveriden ötürü teşekkürlerimi sunar, çalışmanın konuyla ilgili merak ve ilgi taşıyan kişilere faydalı olmasını ümit ederim.

Nesibe KAYA

MALATYA-2022

ÖZET

KUR'ÂN ve SÜNNETE GÖRE MESCİDİN FONKSİYONLARI

Bu çalışmada, insanlığın var olduğu günden bu yana, insan hayatında önemli bir yere sahip din ve ibadet olgusunun ana merkezi olan mabedlerin, İslâm dinindeki karşılığı anlamında kullanılan mescidler ele alınmıştır.

Mescidler ele alınırken, bu kavramın taşıdığı anlam ve mesajın daha iyi anlaşılabilmesi için, Kur'ân-ı Kerîm'de mescidler için ve mescidlerle bağlantılı olarak hangi kavramların kullanıldığı incelenmiş, bu kavramlardan mescidlerle ilgili önemli nüanslara sahip olanları alt başlıklar halinde ele alınmıştır. Nitekim bu kavramların incelenmesi, mescidlerin sahip olduğu anlam ve önemin tespitinde önemli rol oynamaktadır.

Mescidlerin, Müslümanların hayatında sahip olduğu ve üstlendiği rolün anlaşılabilmesi amacıyla, çalışmada mescidlerle alakalı Müslümanlara yüklenen misyon ve sorumluluklar, mescidlerin inşâ ve imarı, dikkat edilmesi gereken noktalar, zikir ve zor dönemlerde mescidlerin durumu açısından incelenmiş ve tarafımızca yorumlanmıştır. Bu anlamda özellikle son dönem Müslümanlarının mescidlere atfettikleri değer, sorumluluk ve misyonların değil, İslâm'ın mescidlerde görülmesini istediği ve öğütlediği misyonların oluşturduğu bir çerçeveye baz alınmıştır. Bununla ilgili olarak, bilhassa zarar verme amacı taşıyan mescidlerin -Mescid-i Dırâr özelinde- nitelikleri değerlendirilmiş, konuya dikkat çekilmiştir.

Son olarak, mescidlerin sahip oldukları temel fonksiyonlar, İslâm'ın temel kaynakları Kur'ân-ı Kerîm ve sünnet rehberliğinde ele alınmıştır. Bu anlamda, Müslüman toplum hayatının şekillenmesinde belirleyici ve yönlendirici olan ibadet, eğitim, askerî, diplomatik ve sosyal-gündelik hayat konuları açısından mescidlerin taşıdığı fonksiyonların değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu değerlendirmeler, konuyla doğrudan bağlantılı rivayetler ve bu rivayetlerden çıkarılabilecek mesajlar üzerinden yapılmış ve çalışmanın amacına uygun biçimde sonuçlandırılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kur'ân, Sünnet, Mescid, Fonksiyonlar, İbadet

ABSTRACT

MASJID'S FUNCTIONS ACCORDING TO THE QURAN and SUNNAH

In this study, masjids, which are the main centers of religion and worship, which have an important place in human life since the existence of humanity, are used as the equivalent of temples in the religion of Islam.

While considering the masjids, in order to better understand the meaning and message of this concept, which concepts are used for and in connection with masjids in the Qur'an are examined, and the ones with important nuances about masjids are discussed under sub-headings. As a matter of fact, the examination of these concepts plays an important role in determining the meaning and importance of masjids.

In order to understand the role that masjids have and play in the life of Muslims, in this study, the mission and responsibilities related to masjids, the construction and reconstruction of masjids, the points to be considered about masjids, dhikr and the situation of masjids in difficult times have been analyzed and interpreted by us. In this sense, a framework is taken as a basis which formed by the missions that Islam wants and advises to be seen in mosques, not the values, responsibilities and missions that the late Muslims ascribe to the mosques. In this regard, the characteristics of the masjids that aim to cause harm, particularly the Masjid-i Dirar sample, were evaluated and attention was drawn to the issue.

Finally, the basic functions of the masjids are discussed in the guidance of the Qur'an and the Sunnah which the main sources of Islam. In this sense, the functions of masjids in terms of worship, education, military, diplomatic and social-daily life issues, which are determinative and guiding in the shaping of Muslim community life, have been evaluated. These evaluations were made on the narrations directly related to the subject and the messages that can be deduced from these narrations and concluded in accordance with the purpose of the study.

Key words: Quran, Sunnah, Masjid, Functions, Worship

KISALTMALAR

a.s : aleyhisselam

b. : ibn

DİA : Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

Hz. : hazreti

r.a : radiyAllahu anh

çev. : çeviri

vd. : ve diğerleri

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

Ed. : Editör

Ty. : tarih yok

B.y: Bilgi yok

Thk: Tahkik

Bkz: Bakınız

V. : Vefat

Ms. : Milattan sonra

Nşr. : Neşreden

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	i
ÖNSÖZ	ii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
KISALTMALAR	vi

GİRİŞ

1.ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ.....	1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI	1
3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	2
4. ARAŞTIRMANIN SINIRLANDIRILMASI.....	2
5. ARAŞTIRMANIN KONUSU İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR	3

BİRİNCİ BÖLÜM: KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. Mescid Kelimesinin Anlamı.....	5
2. Kur'ân'da Mescid Anlamında Kullanılan Diğer Kelimeler	7
2.1. Mihrâb - محراب.....	7
2.2. Beyt/Buyût - بيت/بيوت	8
3.Kur'ân'da Mescid Kelimesiyle Bağlantılı Kelimeler	9
3.1. Sevâmi' - صوامع.....	9
3.2. Biye' - بيع.....	10
3.3. Salavât-صلوات	11
3.4. Saff - صف.....	12
3.5. Kible – قبلة	13

İKİNCİ BÖLÜM: KUR'ÂN'A GÖRE MÜSLÜMAN-MESCİD İLİŞKİSİ

1. Mescidlerle İlgili Kur'ân'da Müslümanlara Yüklenen Sorumluluklar	15
1.1. Mescidlerde Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar	15
1.2. Mescidlerin İmarı	17
1.3. Mescidlerde Zikir-Tesbih	21
1.4. Baskı ve Sıkıntı Zamanlarında Mescid.....	23
1.5. Zarar/Fitneye Sebep Olacak Mescidler ve Bunlara Karşı Alınması Gereken Tavrı	24
1.5.1. İslâm'a ve Müslümanlara Zarar Vermek	34
1.5.2. Küfrün Karargâhı Olarak Kullanmak.....	35
1.5.3. Tefrik-Müslümanların Arasında Ayrılık Çıkarmak.....	36
1.5.4. Gözetleme Yeri ve Eylem Üssü Olarak Kullanmak	37

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: SÜNNETE VE HZ. PEYGAMBER'İN SÎRETİNDE MESCİDLERİN FONKSİYONLARI

1. İbadet ve Zikir Fonksiyonu	39
2. Eğitim Fonksiyonu.....	46
2.1. Mescidlerde Eğitim Fonksiyonunun Prototipi Olarak Suffa	50
2.2. İlim Meclisleri ve Mescidler	55
3. Karargâh/Askerî Şûra Fonksiyonu.....	57
4. Elçileri Kabul ve Toplum-Devlet İşlerinin İdaresi Açısından Diplomatik Fonksiyon	67
5. Çok Amaçlı Sosyal Tesis Fonksiyonu	80
SONUÇ.....	86
KAYNAKÇA.....	89

GİRİŞ

1.ARAŞTIRMANIN KONUSU ve ÖNEMİ

Bu çalışmada namaz ibadetinin başlıca mekânı olan mescidlerin sahip olduğu önem ele alınmaya ve içinde sadece bireysel veya cemaatle namaz kılmanın ötesinde anlam ve öneme sahip olduğu ve bunun toplumsal, kültürel, dinî vb. alanların üzerinde etkisi olduğu belirtilmeye çalışılmıştır.

Kur'ân, mescidler, mescidlerin kullanım amacı, şekilleri ve kullanım şekilleri doğrultusunda ortaya çıkan etkileri hakkında çok önemli mesajlar ve ipuçları vermektedir. Bu bağlamda çalışmada ana fikir olarak mescid terimi, mescid anlamında kullanılan diğer terimler ve belli ortak özelliklere sahip olmasından yola çıkılarak, mescidle bağlantılı olması hasebiyle ele alınan Kur'ân'da mezkûr diğer kavramlar değerlendirilmiştir. Mescidlerin sahip olduğu konum ve etkileri üzerinden, Kur'ân'da mescid-müslüman ilişkisinin mahiyeti anlaşılmasına ve değerlendirilmeye çalışılmış, bunun öneminin ve etkilerinin üzerinde durulmuştur. Mescidlerin konumunu, istihdam şeklini ve bireydeki ve toplumdaki yansımalarını şekillendiren bir konu olarak ise, mescidlerin icra etmiş olduğu bazı fonksiyonlar zikredilmiştir. Bu fonksiyonların, tarihî süreç içerisinde kişi, toplum, olay ve kurumlar üzerinde nasıl etkileri olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Bu çalışmada müslüman toplumların sosyal ve dinî hayatlarında önemli yer tutan mescidlerin, İslam dini ve yaşantısı açısından işlevleri tespit edilmeye çalışılmış, bu tespitler doğrultusunda mescidlerin dönemlere ve topluma yansıyan etkilerine ve sağladığı faydalara dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Zira mescidlerin öneminin ve işlevlerinin anlaşılması, İslam dininin insan için ortaya koyduğu dinî, bireysel ve toplumsal hayatın idamesinde önemli yer tutmaktadır. Bu çalışmada buna dikkat çekilmeye çalışılmış, bu çerçevede, mescid ve mescidle bağlantılı kelimelerin anlamlarından yola çıkılarak analiz ve değerlendirmeler yapılmıştır.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmada literatür tarama yöntemi kullanılmıştır. Buna göre çalışmanın konusunu teşkil eden mescid kavramı incelenirken kaynak sözlüklere başvurulmuş, kelime köküne inilmeye çalışılarak kelimenin kazanabileceği farklı anlamlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Konunun kapsamı bağlamında, mescid kelimesi dışında, mescid ile eşdeğer anlamda kullanılan cami ve Kur'ân'da mescid anlamında kullanılan mihrab ve beyt kelimelerine, mescidle bağlantılı olarak kullanılan ve ayrı bir başlık olarak ele alınan kavram ve kelimelere de değinilmiştir. Ardından ele alınan kelimelerin terim anlamları ele alınmaya çalışılmıştır. Kur'ân-ı Kerim'de mescid kelimesinin kullanımı incelenmiş, bu çerçevede mescidlerin, toplum ve bireylerin hayatında nasıl bir dinî ve sosyal yaşam faktörü olması gerektiğine değinilmiştir. Mescidlerin sahip olduğu fonksiyonlar için konuyla ilgili yapılan çalışmalardan faydalanılmış, rivayet ve değerlendirmelerden yola çıkılarak bu fonksiyonların mahiyetleri belirtilmeye çalışılmıştır.

Arştırmanın zorluklarından olmak üzere, pratik yönden sünnetten ve Hz. Peygamber'in sîretinden yararlanmadan konunun sadece Kur'an'dan hareketle detaylı bir şekilde işlenemeyeceğini belirtmekte yarar vardır. Bu nedenle değerlendirmeler yapılırken konuya referans gösterilebilecek âyetlerden, hadis ve rivayetlerden yararlanılmıştır. Mescidlerin fonksiyon ve istihdamına dair örnekler, uygulama alanına yönelik bir konu olması sebebiyle âyetlerden ziyade sünnette tezahür ettiği için, çalışmada bu fonksiyonlarla ilgili, ağırlıklı olarak sünnet ve sîret alanlarındaki kaynaklardan faydalanılmıştır.

4. ARAŞTIRMANIN SINIRLANDIRILMASI

Çalışmanın konusu olan mescid kavramı, genel anlamda değerlendirilmiş olup, kavramın nasıl anlaşılması gerektiği, farklı açılardan nasıl değerlendirilmelere tabi tutulması gerektiği, benzer ve aynı minvaldeki kavramlarla beraber ele alınıp, bütüncül bir yaklaşımla bakıldığında ne gibi özelliklere ve fonksiyonlara sahip olması gerektiği açısından ele alınmıştır. Bu bağlamda İslam'ın ayrıcalıklı bir kutsiyet attettiği Mescid-i Nebî üzerinden, mescidin İslamî günlük hayatta sahip olduğu yer ve müslümanların bu mescidlere yaklaşımlarının nasıl olması gerektiği de özel bir örnek olacak şekilde

değerlendirilmiştir. Bu mescid dışında, hakkında birçok özel hüküm ve uygulama söz konusu olması nedeniyle detaylı ve müstakil çalışmaların yapılmasını gerektirdiği için Mescid-i Haram ve Mescid-i Aksâ çalışmaya dâhil edilmemiştir.

5. ARAŞTIRMANIN KONUSU İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR

Çalışmanın ana konusunu teşkil eden mescidler hakkında bilgi, fikir ve yorum edinme amaçlı olarak, -Mescid-i Nebî örnekliliği üzerinden- sahip olması gereken fonksiyonları açısından genel olarak mescidler hakkında yapılan çalışmalardan faydalanılmıştır. Kendisinden faydalanılan bu çalışmaların tamamına burada yer vermek çalışmanın işlenişini olumsuz etkileyeceğinden sadece birkaç tanesine yer verilecektir. Çalışmada gerek kaynak olarak gerekse fikir edinme amaçlı olarak faydalandığı için burada değinilecek çalışmalar, yüksek lisans tezi, makale ve bildiri türü çalışmalarla sınırlı tutulmuştur.

Bu çalışmada faydalanılan, konuyla doğrudan ilgili olarak ele alınmış diğer çalışmaları, bilgilendirme amaçlı detaylı şekilde belirtmek için müellifleriyle birlikte zikretmek gerekmektedir.

Yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış olan ve bu çalışmada kendilerinden faydalanılan çalışmalar; Mehmet Demir'in hazırladığı "*Kur'an'da Ma'bed*", Numan Çakır'ın hazırlamış olduğu "*Kur'an-ı Kerim'de Secde*", Yusuf Çakıcı'nın hazırlamış olduğu "*Mescid-i Dirâr*", Yakup Yuca'nın hazırlamış olduğu "*Türkiye'de Geçmişten Günümüze Camilerin Eğitim Fonksiyonları*", Nebi Bozkurt tarafından hazırlanmış olan "*Asr-ı Saadet'te Mescid ve Fonksiyonları*" ve Hüseyin Özcan tarafından hazırlanmış olan "*İslâm Eğitim Tarihinde Mescid ve Câmilerin İşlevleri*" başlıklı yüksek lisans tezleridir.

Bu çalışmalardan Mehmet Demir'in ele almış olduğu "*Kur'an'da Ma'bed*" başlıklı yüksek lisans tezi, mabedlerin konu olarak işlenmiş olduğu Tefsir sahasındaki tek yüksek lisans tez çalışması olarak tespit edilmiştir. Konusu mescid olan yukarıdaki diğer yüksek lisans tezi çalışmalarının ise, Hadis, İslâm Tarihi veya Din Eğitimi sahaslarında yapılmış çalışmalar olduğunu belirtmek isteriz. Her ne kadar konu ve başlıklar benzerlik gösterse de, çalışmamız, işleniş ve ele alınış bakımından söz konusu çalışmadan farklılık göstermektedir. Zira bu çalışmamızda mabed kavramı mescidlerin

bir karşılığı olarak ele alınmıştır. Fakat söz konusu çalışmada ise mabedler, Kur'ân'daki kullanımlarına göre çok daha genel anlamda değerlendirilmiştir.

Makale türü olarak ele alınmış ve bu çalışmada kendilerinden faydalanılan çalışmalar ise; Ahmet Önkal'ın, Diyanet Dergisi'nde yayınlanmış olan "*Asr-ı Saadet'te Mescidin Önemi ve Yaptığı Görevler*", Mahmut Dünder'in Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi'nde yayınlanmış olan "*Bir Din Eğitimi Kurumu Olan Mescidin İslâm'ın İlk Dönemlerindeki Fonksiyonları*", Davut Işıkdogan ve Adem Korukçu'nun Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi'nde (Sbard) yayınlanmış olan "*Geçmişten Günümüze Eğitim Yeri Olarak Cami-Mescid*" başlıklı makalelerdir.

Sempozyum bildirisi olarak yayınlanmış olan ve bu çalışmada kendilerinden faydalanılan çalışmalar ise; Uluslararası Cami Sempozyumu bünyesinde sunulmuş olan, Fethullah Zengin'in hazırlamış olduğu "*Hz. Peygamber Dönemi Medine'sinde Mescidin Sosyal ve İdarî Rollerini Üzerine*" ve Harun Bekiroğlu'nun hazırlamış olduğu "*İlk Dönem 'İbadet Mekânı' Algısı Bağlamında Kur'ân'da Mabedler İle İlgili Kavramların Dönüşümü*" başlıklı bildirilerdir.

Bu müstakil çalışmaların dışında *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nin de -çalışma konusuyla doğrudan ilgili madde bünyesinde yer aldığı için- kendisinden faydalanılan önemli bir kaynak olarak burada zikredilmelidir. Çalışmada kendisinden konuyla ilgili olarak faydalanılan kitap türü çalışmalar sayıca fazla olduğundan burada tek tek ele alınmayacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. Mescid Kelimesinin Anlamı

Mescid kelimesi س ج د harflerinin oluşturduğu kökten gelmektedir. Secede fiili sözlükte alçalmak ve boyun eğmek gibi anlamlara gelmektedir. İnsanın bükülerek eğilmesine secede denilmektedir.¹ Secde kelimesinin kökünü teşkil eden س ج د, Kur'ân-ı Kerim'de türetilmiş halleriyle beraber, mâzi fiil olarak sekiz yerde, müzâri' fiil olarak on beş yerde, emir fiili olarak on iki yerde, sücûd seklindeki mastar haliyle altı yerde, "sücced" şeklinde on bir yerde, ism-i fâil "sâcid" olarak on iki yerde, ism-i mekân "mescid" ve "mesâcid" olarak yirmi sekiz yerde olmak üzere toplam doksan iki yerde zikredilmektedir.² Tekil formunda "mescid", çoğul formunda "mesâcid" kelimesi ise bu fiilin mekân ismi olarak kullanılmaktadır. Esasen kural olarak, muzari formundayken orta harfinin harekesi üstün veya ötre olan sülasi/üç harfli fiillerin mekân isimleri mef'al kalbında gelmektedir fakat mescid kelimesi bu kuralın istisnası olarak mef'il kalıbında gelmiştir. Kelimenin mesced yerine mescid olarak kullanılması, mesced isminin secde edilen herhangi bir yer için, mescid isminin ise secde amaçlı inşa edilen mekânlar için kullanılmasıyla açıklanmıştır.³ Kur'an'da Mescid kelimesi tekil olarak, herhangi özel bir mekân kast edilmeksizin genel mescid anlamında 6 yerde, özel hüküm ve öneme sahip el-Mescidu'l-Haram veya el-Mescidu'l-Aksa şeklinde 16 yerde olmak üzere toplam 22 defa geçmektedir. Buna karşılık mesâcid kelimesi çoğul olarak herhangi özel bir mekân kasd edilmeksizin sadece genel anlamda ibadet mekânları anlamında 6 defa geçmektedir.⁴

Mescid kelimesiyle benzer anlam ve amaçlarla kullanılan cami kelimesi ise ع م ج kökünden türemiştir. Sözlükte, bir araya getirmek, toplamak ve birleştirmek gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelimenin ism-i fâil kalıbıyla oluşan câmi' kelimesi ise, bir araya getiren, toplayan anlamına gelmektedir ki insanların ibadet etmek için

¹ İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luğa* (Beyrut: 1979), 3/133.

² Numan Çakır, *Kur'ân-ı Kerim'de Secde* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 60; Bkz. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1945), 344-345.

³ Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî; İbrâhim es-Sâmerrâî, (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1988), 6/49.

⁴ Abdalbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, 345.

toplandıkları yer olma özelliği göz önüne alındığında, toplumu birleştirici ve bir araya getirici fonksiyonunun, cami isminin kelime anlamında da yerini aldığı görülecektir.

Mescid kelimesi en yalın şekliyle Müslümanların namaz kılmak için tahsis ettiği mekân anlamında kullanılmaktadır. İslâm'da, en önemli ibadet olan namazın eda edileceği mekânlar için, -içinde başka rükünler de bulunmasına rağmen- “ibâdethâne” kelimesi yerine “sücûd” lafzından türemiş olan “mescid” kelimesinin kullanılması, namazın hedeflediği kulluk, Allah'ı (c.c) ta'zîm ve O'na hürmeti, secde halinin en iyi şekilde ifade ediyor olmasından kaynaklandığını ortaya koyar niteliktedir.⁵ Her ne kadar cami kelimesi de aynı şekilde ibadet mekânı olarak kullanılsa da, mescid ve cami kelimelerinin tarih içerisindeki kullanımlarına bakıldığında ikisi arasında belli başlı farklılıklar olduğu görülmektedir. Buna göre mescid kelimesi, daha çok küçük çap ve nitelikte inşa edilmiş yapılar için kullanılmaktadır. Cami kelimesi ise cuma ve bayram namazı gibi toplu yapılması zorunlu olan ibadetler için olan yapıları tanımlamak için kullanılmaktadır.

Burada belirtmek gerekir ki; günümüzde büyük yapılara cami, içinde cuma ve bayram namazları kılınmayan, minaresiz küçük camilere mescid denilirken,⁶ İslam'ın üç büyük mekânı olan Mescid-i Haram, Mescid-i Nebî ve Mescid-i Aksa için “mescid” kelimesinin kullanılması, dikkat çekici ve anlam üzerinde yeniden düşünmeyi sağlayıcı niteliktedir. Mescidler de camiler de, ibadetin eda edilmesi amacıyla inşa edilmiş yapılardır ve bu anlamdaki kavramsal kullanım açısından, aralarında belirgin bir farkın olduğunu ifade etmek isabetli bir kullanım sağlamayacaktır.

İbn Âşûr (v.1284), “... Eğer Allah'ın, insanların bir kısmıyla diğer kısmını engellemesi olmasaydı, Allah'ın adı çokça anıldığı manastırlar (صوامع), kiliseler (بيع), havralar (صلوات) ve mescidler (مساجد) yıkılır giderdi...”⁷ âyetini yorumlarken, “ibadetlerin yapıldığı secde yeri” anlamında olduğunu belirttiği mesâcid kelimesinin âyette kendisinden önce geçen üç mabed türü gibi olmadığını vurgulamış, fakat âyette geçen “içinde Allah'ın adı çokça anılan” sıfatının, dört kavramın ifade ettiği mabedlerin hepsine de ithaf edilebileceğini belirtmiştir.⁸

⁵ Çakır, *Kur'ân-ı Kerim'de Secde*, 130.

⁶ İsmail Parlatur vd, *Türkçe Sözlük*, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 9. Basım, 1998), “Mescit”, 2/1542.

⁷ Hac, 22/40.

⁸ Muhammed Tahir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve 't-Tenvîr*, (Tunus: Daru't-Tunusiyyetu li'n-Neşr, 1984), 17/278.

Hac sûresinin 40. âyetinde geçen dört mabed hakkında Seyyid Kutub (v. 1386), bu ibadet mekânlarının hepsinin, Allah'a ibadete ayrılan yerler ve içlerinde Allah'ın adı anıldığı için kutsal mekânlar olduğunu belirtmiş, Allah insanlar aracılığıyla bu mekânların yıkılmasını isteyen batıl ve fesat ehli insanları püskürtmeseydi, Allah'ın (c.c) adının anılması ve O'na ibadete tahsis edilen yerler olması batıl ehlinin gözünde bu mekânları kutsal kılmadığı için, bu mekânların hepsinin yıkılmaya maruz kalma riskiyle karşı karşıya kalacağına dikkat çekmiştir.⁹ Bu itibarla, Hac sûresinin 40. âyetinde geçen mabed isimlerinin tamamının, -başka inanç mensuplarının ibadet mekânları olsa da- âyette kendileri için kullanılan ortak sıfat hasebiyle aynı kutsiyeti haizdir ve bunların yıkılması Allah'ın indinde aynı derecede kötü ve yanlış kabul edilmektedir. Bu nedenle çalışmamızda, Hac sûresinin 40. Âyetinde geçen mabed isimleri, mescid ile bağlantılı kavramlar olarak yer alacak ve mescidin anlamının ve mahiyetinin daha genel bir bakış açısıyla değerlendirilmesine ve anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

2. Kur'ân'da Mescid Anlamında Kullanılan Diğer Kelimeler

Çalışmanın konusu olan mescidlerin doğru analiz ve değerlendirmesinin yapılabilmesi için, ana kaynak olarak faydalanılan Kur'ân-ı Kerîm'de mescidlerle eşdeğer anlamda kullanılan diğer kavramlara da çalışmada yer verilmesi elzem bir durumdur. Bu açıdan, mescidlerle eşdeğer anlama sahip olarak Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilen "mihrâb" ve "beyt-buyût" kavramlarının değerlendirilmesi ve analiz edilmesi gerekmektedir.

2.1. Mihrâb - محراب

Mihrâb kelimesi, ح ر ب "h-r-b" kökünden gelmektedir. Aslında savaş anlamına gelen bu kelimenin cami mihrâbı anlamında kullanılmasının nedeni, insanın ibadet ettiği esnada hevasıyla ve şeytanla savaş halinde olduğu yer olmasıdır. Kelimenin diğer anlamı olan soyunmak-sıyrılmak anlamı göz önünde bulundurulduğunda ise kişinin ibadet esnasında dünya ve boş işlerden sıyrılması, maddi kabuklardan soyunması anlamı ortaya çıkmaktadır. Mihrâbın aslı mescidlerdedir ve mihrâb kelimesi mescidlerin ön kısımlarını ifade etmek için kullanılmakta olup, bundan ötürü evlerin ön taraflarına da

⁹ Seyyid Kutub b. İbrâhîm b. Hüseyin eş-Şâzilî, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, (Beyrut: Daru's-Şurûk, 2003), 4/2425.

mihrâb denilmiştir.¹⁰ Arapça’da saray, sarayın harem kısmı veya hükümdarın tahtının bulunduğu bölüm, hristiyan azizlerinin heykel hücre, çardak, oda, köşk, yüksekçe yer, meclisin baş tarafı, en şerefli kısmı gibi anlamlara gelmekle beraber zamanla camilerde imamın durduğu yer için kullanılmıştır.¹¹ Kur’ân’da Âli İmran sûresinin 37. ve 39. ile Meryem sûresinin 11. ve Sâd sûresinin 21. âyetlerinde olmak üzere dört yerde geçmektedir.¹² Kur’ân’daki anlamına bakıldığında, mihrâb kelimesinin bilinen anlamından ziyade mescid/mabed anlamlarına geldiği anlaşılmaktadır. Zemahşerî (v.538), “*Bunun üzerine Rabbi ona hüsnükabul gösterdi ve onu güzel bir şekilde yetiştirdi. Zekeriyya’yı da onun bakımı ile görevlendirdi. Zekeriyya onun bulunduğu yere, mihrâbdaki odaya her girdiğinde yanında yeni bir rızık bulur ve "Ey Meryem! Bu sana nereden?" diye sorar, o da: Allah tarafından" cevabını verirdi. Kuşkusuz Allah dilediğine sayısız rızık verir.*”¹³ âyetinde geçen Arapça “mihrâb” kelimesi için, onların mescidlerine mihrâblar denildiğini belirtmiştir.¹⁴ Kur’ân’da mihrâb kelimesinin mescid anlamında kullanılması, kelimenin geçtiği diğer yerlerde de anlamı pekiştirip, bir başka kelimedenden yola çıkarak mescid kelimesinin çok daha geniş çerçeveden anlaşılmasını sağlamaktadır. Burada belirtmek gerekir ki; günümüzde mescid veya camilerin mihrabına, Âli İmrân 37. âyetinde geçen “*Zekeriyya onun bulunduğu yere, mabeddeki odaya her girdiğinde*” ifadesinin Arapça’sının yazılıyor olması, hem mihrab kelimesinin mescid/cami anlamında olmayışı hem de cümlenin eksik olarak yazılması nedeniyle isabetli değildir.

2.2. Beyt/Buyût - بيت / بيوت

Beyt kelimesi Arapça’da ev anlamına gelmektedir. Ancak, aslen insanın gece barındığı yere ve gece kalmaya bakılmaksızın da edinilen her meskene beyt denilir.¹⁵ Kur’ân’da -özel anlamda Kâbe olmak üzere- ibadet yerini ifade edecek şekilde tekil olarak 15, çoğul olarak 2 yerde, toplamda 17 yerde بيت “beyt” kelimesi

¹⁰ Râğib el İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, (Beyrût: Dâru'l-Mârifet, ty.) 112.

¹¹ Tuğba Erzincan, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (Ankara: Diyanet Vakfı, 2005), “Mihrâb”, 30/30.

¹² Abdulbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfrehes*, 196.

¹³ *Kur'ân Yolu Meali*, çev. Hayrettin Karaman vd, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019), Âli İmrân: 3/37.

¹⁴ Ebu'l Kâsım Muhammed b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiku't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvîl*, (Riyad: Mektebetü'l-Abikân, 1998), 1/554.

¹⁵ İsfahânî, *el-Müfredat*, 64.

zikredilmektedir.¹⁶ Gerek Kâbe için olsun gerekse diğer mescid yapıları için olsun beyt kelimesi Kur'ân'da geçmektedir. Kur'ân'da genel anlamda beyt kelimesinin, namaz/ibadet amacıyla kullanılan, bu amaç doğrultusunda inşa edilen veya mekân edinilen yerleri ifade etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Taberî (v.310), “*Allah'ın, yapılmasına ve içinde isminin anılmasına izin verdiği evlerde, akşam sabah Allah'ı tenzih ederek anarlar.*”¹⁷ âyetinin tefsirinde, بيوت “buyût” kelimesinin, içinde boş söz ve işlerin yapılmasının men edildiği inşa edilen mescidler anlamına geldiğine dair rivayet ve ifadelere yer vermiştir.¹⁸

3.Kur'ân'da Mescid Kelimesiyle Bağlantılı Kelimeler

Kur'ân-ı Kerim'de, Müslümanların ibadet mekânlarını ifade etmek amacıyla kullanılan mescid ve mescid yerine kullanılan kelimeler dışında, ibadet edilen mekânlar ile bağlantılı olarak, mescid ve benzeri yerlerin ifadesine yönelik kullanılan başka kelimeler de yer almaktadır. Kur'ân-ı Kerim'in mesajlarını en güzel şekilde alabilmek için bütüncül bir okuma yöntemi ile Kur'ân'a bakmak gereklidir. Bu sebeple, mescid kavramını anlayabilmek için de aynı bütüncül okuma yöntemini benimsemek ve bu bağlamda mescid kavramı ile mescid yerine kullanılan kavramlar dışında, mescid ile bağlantılı olarak kullanılmış olan kavramların da incelenmesi, bu kavramın zihin ve yaşantıda olması gerektiği şekilde anlaşılabilmesi için büyük önem taşımaktadır. Nitekim Hac sûresinde yer alan “ ... *Eğer Allah'ın, insanların bir kısmıyla diğer kısmını engellemesi olmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler –ki oralarda Allah'ın adı çokça anılır- yıkılır giderdi...*”¹⁹ âyetinde, sevâmi', biye', salavât, ve mesâcid kelimelerine yer verilmiştir. Bu kelimelerin Kur'ân-ı Kerim'de ne anlamda ve ne amaçla kullanıldığını tespit etmek, mescid ve İslam'da ibadethane niteliği taşıyan tüm mekânların niteliğinin anlaşılmasında önemlidir.

3.1. Sevâmi' - صوامع

Mescid kelimesiyle bağlantılı doğrultuda kullanılan diğer kavramların bir arada kullanıldığı “... *Eğer Allah'ın, insanların bir kısmıyla diğer kısmını engellemesi*

¹⁶ Abdalbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, 140-141.

¹⁷ Nur, 24/36.

¹⁸ Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, (Kahire: Daru Hicr 2001), 17/316.

¹⁹ Hac, 22/40.

olmasaydı, Allah'ın adı çokça anıldığı manastırlar (صوامع), kiliseler (بيع), havralar (صلوات) ve mescidler (مساجد) yıkılır giderdi...”²⁰ âyetinde zikredilen صوامع “sevâmi” kavramının anlam ve Kur'ân'daki kullanımının anlaşılması için bu kelimenin değerlendirilmeye tabi tutulması gerekmektedir.

Sevâmi' kelimesi, Arapça' da “ sevme' ” kelimesinin çoğulu olarak kullanılan bir kelimedir. صومع “sevme” sözlükte, Hıristiyanlarda, inzivaya çekilip kendini ibadete veren kişilerin kaldığı yer ve manastır anlamlarına gelmektedir.²¹ Tûsî (v.460), sevami' kavramıyla ilgili olarak Hz. Musa (a.s) şeriatının zamanındaki mabedler için bu ismin kullanıldığını ifade etmektedir.²²

Suyûti (v.911), ed- Durru'l Mensûr isimli eserinde, ilgili âyette geçen sevâmi' kelimesinin anlamıyla ilgili yaptığı açıklamalarda, İbn Abbas'ın, sevâmi' kelimesi hakkında Hıristiyan ruhbanlarının kaldığı yer ifadesini kullandığını belirtmektedir.²³ Türkçe karşılığı için manastır kelimesini kullandığımız, Hıristiyan ruhbanlarının kaldığı yerleri ifade eden ve sevami' sözcüğüyle Kur'ân'da bahsi geçen bu yerler, âyette yer alan diğer ibadet mekânları gibi Allah'ın isminin anıldığı ve yüceltildiği yerler olarak nitelendirilmiştir. Bu açıdan bakıldığında, âyette sevami' kelimesiyle ifade edilen bu mekânların, çalışmanın konusu olan mescidlerle ortak bir yönünün olduğu anlaşılmaktadır. Her iki mekânın da ibadethanelerin sahip olduğu bir niteliği taşıdığı bağlantısı ortaya çıkmakta ve Kur'ân'ın mescidlerle bağlantılı olarak bu kelimeye de yer vermiş olduğu görülmektedir.

3.2. Biye' - بيع

Mescidle bağlantılı kavramların kullanıldığı yukarıda zikredilen Hac sûresi 40. âyetinde geçen bir diğer kavram olan بيع “ biye' ” kelimesi, بيعة “bî'atu” kelimesinin çoğul halidir. Kelime olarak Hıristiyanların ibadethanesi olan kilise anlamına gelmektedir.²⁴ Biye' kelimesinin sevami' kelimesinden farkı, inşa edildikleri yerlerdir. Tabersî (v.548), tefsirinde bu farka değinirken, biye' kelimesinin, Hıristiyanların kasaba veya köylerinde yer alan kiliseler için kullanıldığını, sevami' kelimesinin ise dağlarda

²⁰ Hac, 22/40.

²¹ Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffaz fî Tefsiri Eşrafi'l-Elfaz* (Beyrut: Daru'l-Kutub el-İlmiye, 1997) , 2/353.

²² Ebu Ca'fer et- Tûsî, *et-Tıbyan fî Tefsiri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İhyâu't-Turasu'l-Arabiye, t.y), 7/321.

²³ Celaluddin Suyûti, *ed- Durru'l Mensûr fî t-Tefsiru'l-Me'sûr* (Kahire: 2003), 10/515.

²⁴ Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffaz*, 248-249.

veya ıssız kır yerlerinde yapılan, manastır niteliğindeki kiliseleri ifade etmek için kullanılmakta olduğunu belirtmiştir.

Ayrıca, Tabersî, Tûsî'nin (v.460) bahsi geçen âyette belirttiğinden farklı olarak, biye' kelimesinin Hz. İsa (a.s) şeriatının zamanında değil, Hz. Musa (a.s) şeriatının zamanındaki mabedler için kullanılan mabedler olduğuna da değinmiştir.²⁵

3.3. Salavât-صلوات

Mescidlerle bağlantılı olarak zikredilen kavramların bir arada kullanıldığı Hac sûresi 40. âyette geçen صلوات “salavât” kelimesi hakkında İbn Manzûr (v.711), bu kelimenin aslının İbranice olduğunu, aslen “salut” kökünden türemiş bir kelime olduğunu bildirmiş ve bu kelimenin Yahudilerin mabedleri olan havralar için kullanıldığına dair bir rivayeti İbn Abbas'tan nakletmiştir.²⁶

Kelime, Arapçada namaz anlamına gelen salât kelimesinin çoğulu olarak da aynı şekilde kullanıldığı için, müfessirler tarafından anlamlandırmada bazı ihtilaflar bulunmaktadır. İbn Atiyye (v.541), tefsirinde bu ihtilaflara değinirken, Taberî'nin kelimeyle ilgili ifadelerine de yer vermiştir. Bu ifadelere göre, âyetteki salavât kelimesinin, namaz anlamındaki salât kelimesinin çoğul haline karşılık gelecek şekilde kullanılan bir kelime değil, kökü İbranice olup, daha sonra Arapçalaştırılarak havra anlamıyla kullanılagelen salavât kelimesi olduğu belirtilmiştir.²⁷

Hac sûresi 40. âyetinde zikredilen صلوات “salavât” kavramının öncesinde yer alan yukarıda değinmiş olduğumuz diğer kavramlar göz önünde bulundurulduğunda, bu kavramın farklı şeriatlarda mabed anlamına gelen diğer kavramlarla beraber zikredilmiş olmasına dikkat etmek gerekir. Burada salavât kavramının, salât kelimesinin çoğulu olarak değil, Yahudilerin mabedleri olan havralar anlamında değerlendirilmesi, siyak sebak açısından da doğru bir anlamlandırmaya daha yakındır. Âyette verilmek istenen genel mesaj mabedlerin, içinde Allah'ın adının anıldığı ve yüceltildiği belirtilen ve bu ortak vasıf açısından kutsallık atfedilen yerler olduğudur. Bu bağlamda, ele aldığımız

²⁵ İbn Hasan Emînuddin et- Tabersî, *Mecmau'l-Beyan fi Tefsiru'l Kur'an* (Beyrut: Daru'l Murteda, 2006), 7/114.

²⁶ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, nşr. Abdullah Ali el-Kebîr (Kahire: Dârü'l-Maârif, ty.), “salavât”, 27/2491.

²⁷ Ebû Muhammed Abdu'l-Hak bin Ğalib İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001), 4/125.

diğer kavramlarda olduğu gibi, salavât kavramını da mescid ile bağlantılı olarak Kur'ân'da kullanılan bir kavram olarak değerlendirmek, isabetli olacaktır.

3.4. Saff - صف

Mescidlerle bağlantılı mahiyette kullanılan kavramların yer aldığı Hac sûresi 40. âyetin haricinde, benzer mahiyette kullanılan diğer bir kavramın yer aldığı bir başka âyet de söz konusudur. “*O halde siz de bütün hilelerinizi birleştirin ve saf düzeninde gelin. Bugün üstün gelen kendini kurtarmıştır.*”²⁸ âyetinde geçen saf düzeninde (صفاً) anlamına gelen “saffen” kelimesi de, bu bağlamda ele alınabilecek söz konusu kavramdır. Bahsi geçen âyette, ilk bakışta bu kavramın, mescidle bağlantılı olmadığı düşünülse de, bu kavramın mescidle benzer anlama geldiğine dair tespitler tefsir kaynaklarında mevcuttur.

Ebu Ubeyde (v.209), tefsirinde “saffen” kelimesinin anlamına değinirken, bu kelimenin “saf düzeninde” anlamından başka bir anlamının daha olduğunu ifade etmiş ve bu diğer anlamı açıklarken kullanım örneği içeren bir cümleye yer vermiştir. Kelime ile ilgili yapılan açıklamaya göre “saffen” kelimesi, namaz kılınan yer veya namazgâh anlamında da kullanılabilen bir kelimedir. Nitekim açıklamada verilen örneğe göre; “bugün mescide gittin mi” sorusu için, “هل أتيت الصفَّ اليوم” şeklinde bir kullanım örneği ifade edilmiştir.²⁹ Nitekim örnekte, namaz kılınan yer için mescid kelimesi yerine “saffen” kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.

Mescid kelimesiyle bağlantılı olarak bahsi geçen diğer kavramlarla beraber, “saffen” kelimesinin de bu açıklamalara göre mescid kelimesiyle benzer minvalde anlam taşıdığı görülmektedir. Bu kelimenin, ibadetlerdeki disiplin, düzen ve özeni temsil eden “saf düzeni” anlamı da göz önünde bulundurulduğunda, Hz. Musa (a.s) ve sihirbazların arasında geçen olayı anlatan bu âyette ilk bakışta görülmeyen ancak aslında mescid ve benzeri mabedlerle de ortak sayılabilecek anlam taşıyan bir kelime olduğu söylenebilir.

Mescid kelimesiyle bağlantılı olarak Kur'ân-ı Kerim'de kullanılan bu kavramlara, değindiğimiz ortak özellikler ve anlamlar açısından bakıldığında, yalnızca

²⁸ Taha, 20/64.

²⁹ Ebu Ubeyde Ma'mer bin Müsenna, *Mecazu'l-Kur'ân*, (Kahire: Dâru Ğaribu't-Tıba', 1988), 2/23.

mescid kavramından yola çıkarak ibadethanelerin taşıdığı kutsiyetin ve onlara karşı sergilenmesi gereken tutumun anlaşılmasının eksiklik olacağı görülmektedir. Kur'ân'ın, özelde mescidler üzerinden ibadethaneler hakkında değindiği önemli noktalar ve verdiği mesajlar, diğer benzeri kavramlarla birlikte bütüncül olarak değerlendirildiğinde, Allah'ın belirlemiş ve göndermiş olduğu son şeriatın mabedleri olan mescidlerin mahiyeti ve niteliği daha sağlıklı anlaşılacak ve insanların bu mekânlarla ilişkisi Kur'ân'ın olmasını istediği doğrultuda şekillenecektir.

3.5. Kible – قبله

Kur'ân-ı Kerîm'de mescid kelimesiyle bağlantılı olarak hatta mescid kelimesinin bir karşılığı mahiyetinde kullanılan bir diğer kavram da قبله “kible” kelimesidir. Bu kavram “Musa'ya ve kardeşine şöyle vahyettik: “Kavminiz için Mısır'da evler hazırlayın, evlerinizi ibadet mahalleri (قبله) yapın ve namazı kılın.” İnananları müjdele.”³⁰ âyetinde zikredilmiş olup, âyette anlam karşılığı “ibadet mahalleri” olacak şekilde yer verilmiş olan bir kavramdır. Bu doğrultuda, evler birer kible tayin edilip oralara yönelerek ibadet etmek dini olgulara ters düşeceğinden, burada maksat evlerin mescid mahiyetinde kullanılması gerektiğidir ve “ibadet mahalleri” karşılığı da tam olarak bunu ifade etmektedir. Zira mescidler yapılış ve kullanım açısından ibadete has mekânlar ve ibadet mahalleridir.

Kible kelimesi sözlük anlamı olarak yön, insanın yöneldiği taraf, doğru yön, uygun taraf gibi anlamlara gelmektedir.³¹ Terim anlamı olarak ise kible, müslümanların namazda yönelmeleri gereken tarafı, Kâbe'yi ifade etmektedir.³²

Bu âyette geçen kible kelimesi, özel durumların vaki olduğu zamanlarda evlerin ibadet edilecek mekânlar olarak kullanılabileceğini ifade etmektedir. Nitekim Firavun'un Hz. Musa (a.s) ve kavmine yaptığı zulümler arasında, mescidleri yıktırması da söz konusudur ve bu baskı ortamının bir sonucu olarak insanların açıktan ibadet edebilme imkânının kalmamasıyla birlikte Allah Hz. Musa (a.s) ve kardeşine evlerin iç kısımlarında -Kâbe tarafına yönelerek- kible/mescid/ibadet mahalli edinilmesini

³⁰ Yûnus: 10/87.

³¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1976), 9/164-166; Ebu'l Kâsım Muhammed b. Amr ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, thk. Muhammed Bâsel (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 2/50.

³² Ahmet Güç, “Kible”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/364.

emretmiştir.³³ Allah'ın, iman edenlere evlerini kible/mescid edinerek namazı evlerinde kılmalarını emretmesi, iman edenlerin emniyette olması ve Firavun'un zulmünden korunmaları içindir.³⁴

Bu âyet için genel kabul gören çevirilere bakıldığında evleri kible edinmekten maksadın, evlerin mescidlere dönüştürülerek kullanılmasının olduğu ve kible kelimesinin mescid anlamında kullanıldığı açıkça görülmektedir.³⁵ Bu çerçevede “kible” kelimesinin de mescidle bağlantılı olarak Kur’ân-ı Kerîm’de kullanılan bir diğer kavram olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıdan “kible” kavramı, mescidlerle bağlantılı bir kavram olarak Yunus sûresi 87. âyetindeki anlamıyla değerlendirildiğinde, mescidlerin mahiyet ve istihdamı hakkında bilgi sağlayıcı bir sonuç ve önemli bir yönlendirme ortaya çıkmaktadır.

³³ Ebî Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, (Beyrut: Â’lemü’l-Kütüb, 1983), 1/477.

³⁴ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Me’âni’l-Kurân ve İ’râbuh*, (Beyrut: Â’lemü’l-Kütüb, 1988), 3/30.

³⁵ Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl en-Nehhâs, *Me’âni’l-Kurân*, (Kahire, İhyâ-i’t-Turâsi’l-İslâmî, 1988), 3/310.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'A GÖRE MÜSLÜMAN-MESCİD İLİŞKİSİ

1. Mescidlerle İlgili Kur'ân'da Müslümanlara Yüklenen Sorumluluklar

Müslümanlar için dinî ve toplumsal hayattaki en önemli unsurlardan biri olan mescidler, Kur'ân-ı Kerîm'de yalnızca kavram olarak zikredilmiş bir olgu değildir. Kur'ân-ı Kerîm'de mescidler hakkında vurgulanan hususlar dikkate alındığında, kullanım ve konumu açısından Müslümanların, mescidlere karşı sahip olması gereken sorumluluk, hassasiyet ve tutumunun ve mescidlerin müslümanların hayatında sahip olması gereken biçimlendirici ve yönlendirici rolünün ayetlerle belirlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan çalışmanın yukarıdaki bölümlerinde kavramsal açıdan ele alınan mescidlerin pratik hayattaki karşılığının da değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, Kur'ân-ı Kerîm'de müslüman ve mescid ilişkisi ele alınacaktır.

1.1. Mescidlerde Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar

Mescidlerin ibadet mekânı olması hasebiyle, bu yapılara karşı tutumumuzun nasıl olması gerektiğinden, bu yapıların ne amaçlarla kullanılıp kullanılmayacağına kadar pek çok konuya Kur'ân'ın çeşitli yerlerinde değinilmiştir. Bu itibarla: “*Ey Âdemoğulları, her namaz kılacağınızda güzelce giyinin. Yiyin, için fakat israf etmeyin. Çünkü Allah, israf edenleri sevmez.*”³⁶ âyetinden anlaşılmaktadır ki, secde edilecek mekân olarak yapılan ve kullanılan mescidlerde, ibadetin en güzel şekliyle yerine getirilmesi gerekmektedir. Bu da mescidlerin en temel fonksiyonudur. Bu âyette genel kabul gören çeviri her ne kadar giyim ve kuşam açısından olsa da kelimenin kökü ve Kur'ân'ın anlatımı göz önüne alındığında asıl maksat, ibadetin en güzel şekliyle yerine getirilmesinin mescidin gerekliliklerinden olduğunun belirtilmesidir. Bu âyet alternatif olarak; “*Ey âdemoğulları (Allah'a) kulluk olsun diye yapıp-ettiğiniz her işte kendinize çekidüzen verin; yiyin için, fakat saçıp savurmayın: (çünkü) kuşku yok ki, O savurganları sevmez!*” şeklinde çevrilirse³⁷ yapılacak ibadetlerin hepsinin en güzel şekliyle yerine getirilmesi ve ibadet yapılacak her mekânın bu özen dikkate alınarak kullanılması gerektiği anlaşılmaktadır.

³⁶ Araf: 7/31.

³⁷ Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı*, çev. Cahit Koytak; Ahmet Ertürk, (İstanbul: b.y, 1997), 275.

Diğer taraftan ibadetin en güzel şekilde yerine getirilmesi, rükünlerini yerine getirmekle olur. Bununla alakalı olarak, “*De ki: Rabbim adaleti emretti. Her secde ettiğiniz(yer)de yüzlerinizi O'na çevirin, kendisine içten bir inanç ve bağlılıkla O'na yalvarın! İlkın sizi yarattığı gibi yine O'na döneceksiniz.*”³⁸ âyetinde kible şartının gözetilmesine ve ibadetin güzelce eda edilmesine dikkat çekilerek ve hem fizikî hem ruhî anlamda namaz öncesinde ve esnasında tam bir bilince sahip olunması gerektiği vurgulanmıştır.

Bu âyette geçen **قسط** “kıst” kelimesinin, ifrat ve tefrit durumlarının ortası anlamında olduğu göz önünde bulundurulduğunda, ibadetlerde orta yolu tercih etmenin önemine dair bir mesaj anlaşılmaktadır. “Her secde ettiğiniz(yer)de” ifadesinden ise, sadece kendi namaz kıldığımız mescidlerde bulunmaktan soyutlanıp, İslamî kriterlere uygun bütün mescidleri ibadet edilecek mekân olarak benimsemek anlaşılmaktadır ki bu şekilde herhangi bir taassubun etkisinden uzak durmak, orta yolu tercih etmek olarak “kıst” kelimesinin anlamı ortaya çıkmaktadır.³⁹

Dikkat edilmesi gereken bir başka hususa değinmek gerekirse “*Mescidler yalnız Allah'ındır. O halde Allah'ın yanına katarak hiçbir kimseye yalvarmayın.*”⁴⁰ âyetinin ele alınması önem teşkil etmektedir. Bu âyetten anlaşılması gereken en can alıcı mesaj, ibadetin yalnızca Allah'a yapılması ve yalnızca O'na has kılınarak eda edilmesidir. Bu bağlamda şu söylenebilir ki, ibadetin herhangi bir aracıya başvurulmadan eda edilmesi, dinin ve ibadetin Allah'a has kılınması, ibadet edilecek mekânların, yalnızca Allah'a ibadet etmek amacıyla edinilmesi, bu mekânların başka amaçlar doğrultusunda kullanılmaması gerekli ve önemlidir. Secdeler/ibadetler ancak Allah'a olmalı ve bu bilinçle yerine getirilmelidir. Müslüman, ibadetlerinde ve ibadet etmek için edindiği mekânlarda Allah'tan ve O'nun rızasını kazandıracak meşguliyetlerden başka amaç gütmemeli, bu mekânlarda Allah'tan başka herhangi bir şeye veya amaca yer vermemelidir. Nitekim Semerkandî (v.375), bu âyetin tefsirinde, “mesâcid” ifadesinin karşılığı olarak “secdeler” şeklindeki kullanıma da yer verildiğini, dolayısıyla

³⁸ Araf: 7/29.

³⁹ Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1998), 3/10.

⁴⁰ Cin: 72/18.

mescidlerin yalnızca Allah'a ibadet için inşa edilebileceğini ve içinde Allah'tan başkasına yönelmenin olmaması gerektiğini belirtmiştir.⁴¹

Öte yandan mescidlerin nasıl kullanılacağı kadar nasıl kullanılamayacağı da önemli bir konudur. “ *Bir de şunlar varki, zararlı eylemler gerçekleştirmek, inkârcılıklarını pekiştirmek, müminlerin arasına ayrılık sokmak ve daha önce Allah ve resulüne savaş açmış kişi lehine fırsat kollamak üzere bir mescid yapmışlardır. “Amacımız sadece iyi bir şey yapmaktı” diye de yemin edecekler. Allah şahit, onlar kesinkes yalancılardır. Orada asla namaza durma! Daha ilk gündün takvâ temeli üzerine kurulan mescid ise namaz kılman için elbette daha uygundur; burada gerçekten arınmak isteyen adamlar vardır. Allah da arınmaya çalışanları sever.*”⁴² âyeti bu konuda açık bilgiler sunmaktadır. Bu âyetten hareketle, mescidlerde fitneye sebebiyet verecek hareketlerin, İslam'a aykırı tutum ve davranışların, müslümanlar hakkında zarar verici emellerle mescidlerde bulunmanın, mescidlerde yapılması yasaklanan eylemlerden olduğu anlaşılmaktadır. Elmalılı'nın (v.1361) bu âyetin son kısmı hakkında kullandığı şu ifadeleri zikretmekte fayda vardır: “Tatahhur; taharete mübalağa etmek, temizlik hususunda titiz davranmaktır. Şer'î anlamda taharet hem necasetten, yani maddi pisliklerden, hem de hades denilen cünüplükten ve manevi kirlilerden arınmak demektir. Burada ise "dırar, küfür, tefrika ve ırsad" gibi fena hasletlere karşılık olarak kullanılmış olma karinesiyle tatahhurdan asıl maksat, cismanî olandan ziyade kalbî olan taharet söz konusudur. Yani günah, isyan, cimrilik ve tembellik gibi çirkin huylardan ve onların manevi lekelerinden iyice arınmak demek olduğu açıktır.”⁴³

1.2. Mescidlerin İmarı

Mescidlerin mahiyet ve öneminin anlaşılması için, mescidlerin yapımı/imarıyla alakalı olarak Kur'an'da geçen âyetlerin anlaşılması önceliklidir. Konuya giriş mahiyetinde; bilinmelidir ki; İslam dini, din ve kutsiyete önem atfetmiş, mescidler dışında, diğer dinlerin ibadet mekânları olan mabetlere de bu önemle yaklaşmıştır. “... *Eğer Allah'ın, insanların bir kısmıyla diğer kısmını engellemesi olmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler –ki oralarda Allah'ın adı çokça anılır- yıkılır*

⁴¹ Ebi'l-Leys Nasır b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm* (Beyrût: by, 1993), 3/143.

⁴² Tevbe: 9/107-108.

⁴³ Elmalılı, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 4/2618-2619.

giderdi....”⁴⁴ âyetinden, ibadete tahsis edilmiş mekânlara yaklaşımın saygı ile olması gerektiği anlaşılmaktadır.

Buradan hareketle İslam dininin ibadet mekânı olan ve çalışmamızın konusunu teşkil eden mescidler de aynı öneme ve değere sahiptir. Zira ma’bedler, İslâm’daki kullanımıyla mescidler, Müslüman toplumun taşıdığı ve yansıttığı inanç ve yaşam değerlerinin temel sembolüdür. Bu sembol, dinin inanç, amel, kültür ve medeniyet cephesini oluşturması sûretiyle son derece ciddi itibara sahiptir. Bu cephenin yok edilmesi, büyük zulümdür.⁴⁵ Bu açıdan mescidlerin önemi ile alakalı âyetler incelendiğinde şunları söyleyebiliriz. “*Müşrikler, inkârlarına bizzat kendileri tanıklık edip dururken, Allah’ın mescidlerini onarıp şenlendiremezler. Onlar yapıp ettikleri boşa giden kimselerdir ve onlar ebedî olarak ateşte kalacaklardır. Allah’ın mescidlerini ancak Allah’a ve ahret gününe inanan, namazını kılan, zekatını veren ve yalnız Allah’tan korkup çekinen kimseler imar edebilirler. İşte bunların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur.*”⁴⁶ âyetlerinde geçen imar kelimesi ر م ع “a-m-r” kökünden gelmektedir. Kelime, sözlükte inşa etmek anlamının yanı sıra yaşatmak/şenlendirmek anlamını da haizdir. Muhammed Esed (v.1413), bahsi geçen âyet üzerinden, *amera* fiili ile alakalı, “ bir yeri hem ziyaret etmek, hem de idame ettirmek yahut bakıp gözetmek anlamına geliyor; buna dayanarak biz de *en ye’ muru* ifadesini “ziyaret etmeleri yahut onarıp gözetmeleri” ifadesiyle aktarmayı daha uygun bulduk.” ifadelerini kullanmıştır ve âyeti şöyle çevirmiştir: “*Hakkı inkâr ettiklerine (tutum ve davranışlarıyla) bizzat kendileri tanıklık edip dururken, Allah’ın mescidlerini ziyaret etmek yahut onarıp gözetmek, Allah’tan başkalarına tanrılık yakıştıran kimselerin üzerine vazife değil. Onlar, yapıp-ettikleri boşa gidecek olan kimselerdir; ateşte yerleşip kalacak olan kimseler! Allah’ın mescidlerini ziyaret etmek yahut onarıp gözetmek, ancak Allah’a ve ahiret gününe inanan, salâtında dosdoğru ve sürekli olan, arınmak için vermekle yükümlü olduğu şeyi veren ve Allah’tan başka kimseden korkup çekinmeyen kimselere vergidir. Ve dolayısıyla, ancak böyleleri doğru yolda yürüyenler arasında olmayı umabilirler.*”⁴⁷

⁴⁴ Hac: 22/40.

⁴⁵ Mehmet Demir, *Kur’ân’da Ma’bed*, (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 79.

⁴⁶ Tevbe: 9/17-18.

⁴⁷ Esed, *Kur’ân Mesajı*, 350-351.

Âyete bu açıdan bakıldığında mescidlerin ancak ve ancak Allah'tan korkan, secdenin/ibadetin ve bunların yapılacağı mekânın anlam ve bilincine hâkim olan insanlar/ kullar tarafından yapılması ve yaşatılması/şenlendirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber'in (a.s) "bir kimsenin mescidlere gidip namaz kılmayı alışkanlık haline getirdiğini görürseniz onun imanına şahitlik yapın" sözünü açıklamak için, akabinde Tevbe sûresinin 18. âyetini delil getirdiğine dair rivayetler mevcuttur.⁴⁸ Hz. Peygamber bu âyete dikkat çekmek sûretiyle mescidlerde cemaatle namaza devam etmenin, mescidleri imar etmek olduğunu açıkça bildirmiştir. Dolayısıyla mescidlerin imarıyla, inşa, bakım, onarım veya maddi imarın değil, mescidlerin fonksiyonu olan ibadetlerin yerine getirilmesi, cemaatle namaza devam edilmesi sûretiyle mescidlerin şenlendirilmesinin kastedildiği anlaşılmaktadır.⁴⁹

Bu bilinç ve yaşantıya sahip olanlar tarafından inşa/imar edilen mescidlerin kullanımını da pek tabî aynı kişilerce olmalıdır. Nitekim "*Allah'ın mescidlerinde O'nun adının anılmasına engel olan ve onların harap olması için çalışandan daha zalim kim olabilir? Aslında bunların oralara ancak korka korka girmeleri gerekir. Böyleleri için dünyada rezillik var, ahrette de onlar için büyük azap vardır.*"⁵⁰ âyetinde, bu tiplemedeki insanların mescidleri kullanmaları açıkça yasaklanmış ve mescidlerin kullanımını yalnızca müslümanlara tahsis edilmiştir. Dolayısıyla bu insanların kendi inisiyatiflerine göre mescidlere girmeleri ve mescidleri kullanabilmeleri dinen uygun değildir ve müslümanlarca kabul görmemesi gereken bir davranıştır. Burada şunun da ifade edilmesi gerekmektedir: Dinî ve manevî sembolleri sekülerize etmek, yani dünyevîleştirmek, nispeti ve değeri bozmak demektir ki bu da bir çeşit yıkım olacağı için zulüm olarak kabul edilmelidir. Zira nispet ve değer bozulduğu zaman insanların iç dünyasındaki nispetler ve değerler de bozulur ve bunun akabinde insanların zararına olabilecek fitne ortamlarının oluşumu ve yayılımı kolaylaşır.⁵¹ Bunu sebep-sonuç ekseninde ifade etmek gerekirse şunu söylemek icap eder: İbadet yerleri böyle günahkâr kimselerin elinde olmamalıdır; aksine, Allah'tan korkanların yönetiminde olmalıdır. Bu

⁴⁸ İbn Mâce, "Mesâcid", 19.

⁴⁹ Abdurrahman Ateş, "Nüzûl Ortamının Göz Ardı Edilmesinden Kaynaklanan Anlam(a) Problemleri", I. Uluslararası Dil, Düşünce ve Din Bilimleri Kongresi, (Mardin, 2018), 56.

⁵⁰ Bakara: 2/114.

⁵¹ Demir, *Kur'an'da Ma'bed*, 80.

düzenleme sayesinde günahkâr insanların cezalandırılma korkusuyla orada fesat çıkarmaları önlenecektir.⁵²

İleride ayrı bir başlık halinde ele alacak olsak da konuyla alakalı olarak şu âyeti burada da incelemekte fayda olacaktır. *“Bir de şunlar varki, zararlı eylemler gerçekleştirmek, inkârcılıklarını pekiştirmek, müminlerin arasına ayrılık sokmak ve daha önce Allah ve resulüne savaş açmış kişi lehine fırsat kollamak üzere bir mescid yapmışlardır. “Amacımız sadece iyi bir şey yapmaktı” diye de yemin edecekler. Allah şahit, onlar kesinkes yalancılardır. Orada asla namaza durma! Daha ilk gündün takvâ temeli üzerine kurulan mescid ise namaz kılman için elbette daha uygundur; burada gerçekten arınmak isteyen adamlar vardır. Allah da arınmaya çalışanları sever.”*⁵³ âyetinde hangi açıdan olursa olsun Allah’ın koyduğu kural ve düzene aykırı davranan, isyan ve inkâr amacı taşıyan kişilerin de bu emelleri doğrultusunda mescidleri imar/inşa edebileceklerine dikkat çekilmiş, bu hususta müslümanlar bir nevi uyarıya muhatap olmuşlardır.

Değinmek istediğimiz noktaya bir başka açıdan yaklaşmak için bir örnek vermek gerekirse şunu söyleyebiliriz: Allah’ın yasakladığı yollardan gelir elde eden insanların, elde ettikleri bu helal olmayan kazançla, hayır hasenat amacıyla cami/mescid yapmaları, böyle bir mescidin İslam’ın uygun gördüğü temeller üzerine yapılmadığı anlamına gelecektir. Dolayısıyla böyle bir mescidin inşasından haberdar olan müslümanların, Allah’ın uygun gördüğü şekilde inşa edilmiş bir başka mescidi kullanmayı tercih etmeleri gerektiği kanaatindeyiz.

Müslümanlar her alanda olduğu gibi mescidlere karşı tutum ve tavırlarında da İslam’ı tebliğ eden Hz. Peygamber’in (a.s) izinden gitmeli bu bilinçle hareket etmelidir. Nitekim *“... Dediler ki: “Üzerlerine bir bina yapın.” Rableri onları daha iyi bilir. Onların yöneticileri ise “Bizler kesinlikle onların yanı başına bir mabed yapacağız” dediler.*”⁵⁴ âyetinde verilmek, kazandırılmak istenen bilinç de bu minvaldedir. Şöyle ki; Allah’a iman eden, O’nun emir ve yasaklarına uyan bireylerin, dinde itibar sahibi insanların yolundan gidip, ibadet (bu âyette secde/mescid kelimesi üzerinden) ve yaşantılarını bu örneklik üzerine şekillendirmeleri gerekmektedir. Bu

⁵² Mevdûdî, Ebu’l-A’lâ, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, (Terc. Kurul), (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), 1/93.

⁵³ Tevbe: 9/107-108.

⁵⁴ Kehf: 18/21.

âyetten, vefat eden önemli şahsiyetlerin anısına mescid gibisinden türbe vs. inşa etme anlamı çıkarılmasına dair çeviriler de mevcuttur. Ancak İslam'ın temel öğretilerine bakılırsa, bununla alakalı olarak şu ifadelere yer vermek açıklayıcı mahiyette olacaktır: Ne yazık ki bazı müslümanlar, bu âyetten yola çıkarak Kur'ân'ın, doğru kimselerin ve azizlerin mezarlarına anıtlar, türbeler, mescidler, tapınaklar inşa etmeye izin verdiğini sanmaktadırlar. Ancak gerçekte Kur'ân, diğerlerine galip gelerek, tekrar dirilişin ve ahiret hayatının birer sembolü olan mağarada uyuyanların etrafına bir mescid, bir tapınak inşa eden zalimlerin sapıklığına değinmektedir.⁵⁵ Kısacası şunu söylemek gerekir ki mescidlerin inşası da imarı (yaşatılması/kullanılması/şenlendirilmesi) da dinde örneklik teşkil edenlerin -bilhassa Hz. Peygamber (a.s) ve ashabının- izinden gidilerek olmalıdır.

1.3. Mescidlerde Zikir-Tesbih

Allah'a ibadet için inşa edilen mekânlarda, Allah'tan başka bir şeyle meşgul olmak o mekânda bulunmanın amacına ters düşmektedir. Hz. Peygamber'in (a.s) ashabının mescidlerde namaz kılmanın yanı sıra zikir halkaları oluşturarak ve namaz vakitleri dışında zikirle meşgul olarak mescidi bir an bile boş durmadan "imar" ettiklerine dair çeşitli rivayetler mevcuttur.

Ebû Musa'nın rivayet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber'in (a.s) şöyle buyurduğu nakledilmiştir: "İçerisinde Allah'ın zikredildiği evlerin misali ile içerisinde Allah'ın zikredilmediği evlerin misali diri ile ölünün misali gibidir."⁵⁶ Bu hadisten anlaşıldığına göre, kendi evlerimizde bile Allah'ı zikretmek gerekli ve önemliyken Allah'a ibadet için yapılan mescidlerde zikri daim etmenin pek tabii mescidin gerekliliklerinden olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim mescidlerde ibadet ve zikir dışındaki bazı eylemlerin yasaklandığına dair rivayetler de mevcuttur. Amr b Şu'ayb'dan şöyle rivayet edilmiştir: "Hz. Peygamber (a.s) mescidde alışveriş yapmayı, yitik ilan etmeyi ve şiir okumayı yasakladı."⁵⁷ Bu hadislerden, ibadetin yanı sıra zikrin, yani Allah'ı hatırlamanın ve O'nu gündemde tutmanın haricindeki eylemlerden kaçınmanın mescidlerin şartlarından olduğu anlaşılmaktadır.

⁵⁵ Mevdûdî, *Tefhîm*, 3/148.

⁵⁶ Buhâri, "Daavât", 66.

⁵⁷ Ebû Davud, "Salât", 220.

Kur'ân'da Bakara, Hac ve Nur sûrelerinde olmak üzere üç âyette, mescid ve Allah'ın zikredilmesi bir arada kullanılmaktadır. “*Allah'ın mescidlerinde O'nun isminin zikredilmesini yasak eden ve oraların yıkılmasına çalışan kimseden daha zalim kim vardır? Onların oralara korkmadan girememeleri gerekir. Dünyada rezillik onlarıdır, ahirette büyük azap da onlarıdır.*”⁵⁸ âyeti hakkında Ebû's-Suûd (v.982), zikri kesintiye uğratarak mescidi durdurmanın ve askıya alınmasına sebep olmanın da mescidlerin yıkımı anlamına gelebileceğini ifade etmiştir.⁵⁹

Allah'ın zikredilmesi ve mescid kelimesinin bir arada kullanıldığı “*Allah'ın, yapılmasına ve içinde isminin anılmasına izin verdiği evlerde, akşam sabah Allah'ı tenzih ederek anarlar.*”⁶⁰ âyeti hakkında Mevdûdî (v. 1399), “evlerin yükseltilmesi” ifadesini manevi-ahlakî durumun yükseltilmesi şeklinde yorumlamıştır.⁶¹ Allah'a ibadete has mekânlar olan mescidler kendiliğinden bir saygınlığa sahiptirler. Bahsi geçen yorum açısından bakıldığında, bu saygınlığın ve mescidlerdeki manevi durumun, zikrin devamıyla korunabileceği ve arttırılabileceği, mescidleri olması gerektiği gibi kullanmanın ve yüceltmenin yolunun, zikrin mescidlerin önemli bir faktörü olarak addedilmesinden ve mescidlerde ibadet ve zikrin başka eylemlere yer vermeksizin ihlasla yerine getirilmesinden geçtiği görülmektedir. Burada konuyla ilgili olan bir diğer âyete yer vermekte fayda görmekteyiz. ... *Eğer Allah'ın, insanların bir kısmıyla diğer kısmını engellemesi olmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler –ki oralarda Allah'ın adı çokça anılır- yıkılır giderdi...*”⁶² âyeti de zikrin yani Allah'ın anılmasının/gündemde tutulmasının, mescidlerin ve önceki şeriatlerde ibadet mekânı olan diğer mabedlerin fonksiyonel bir parçası olduğunu ifade eder mahiyettedir.

Çalışmanın yukarıda yer alan kısımlarında mescidleri imar etmenin yalnızca inşa etmek anlamına gelmediğini belirtmiştik. Mescidlerde zikrin önemi göz önünde bulundurulduğunda, bir mescidi canlı tutmanın ve yaşatmanın, o mescidde namaz kılmanın yanı sıra, Allah'tan başka bir şeye yönelmeyi ve mescidleri sadece dünyevî

⁵⁸ Bakara: 2/114.

⁵⁹ Muhammed b. Muhammed el-Amâdî Ebû's-Suûd, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm ila Mezâye'l-Kur'ân'il-Kerîm*, (Beyrut, ty.), 1/149.

⁶⁰ Nur: 24/36.

⁶¹ Mevdûdî, *Tefhîm*, 3/490.

⁶² Hac: 22/40.

amaçlar için kullanmayı engelleyecek şekilde zikri daim tutmakla da imarın olacağı/olması gerektiği anlaşılacaktır.

1.4. Baskı ve Sıkıntı Zamanlarında Mescid

Mescidlerin müslümanlar için ne anlam ifade etmesi gerektiğine, imarının ne şekillerde olabileceğine çalışmanın yukarıdaki kısımlarında değinilmişti. Bütün bu konular mescidlerin serbestçe kullanılabilirdiği, imar edilebildiği durum ve dönemler için söz konusudur. Müslümanlar mescidleri kullanmanın yasak olduğu dönem ve zamanlarda mescid ve ibadete yönelik olarak alternatifler geliştirmek durumundadır. Çünkü ibadet, yer veya zamanla kısıtlanabilecek, yer veya zamana göre inisiyatif kullanılacak bir olgu değildir. Kul olmanın ve kulluğu yalnızca Allah'a has kılmanın bilincinde olmak, ibadeti yaşamın her anına ve mekânına yerleştirebilmeyi gerekli kılar. Nitekim Allah Kur'an'da "*Ben cinleri ve insanları, başka değil, sırf bana kulluk etsinler diye yarattım.*"⁶³ buyurmuştur. Bu âyet insana her durum ve zaman altında öncelik vermesi gereken şeyin, Allah'a kulluk etmek olduğunu öğretir mahiyettedir.

Bu bağlamda baskı veya sıkıntı zamanlarında da kişinin ibadeti yerine getirecek bir mekân edinmesi hakkında referans olarak gösterilebilecek bir âyeti ele almakta fayda olacaktır. "*Musa'ya ve kardeşine şöyle vahyettik: "Kavminiz için Mısır'da evler hazırlayın, evlerinizi ibadet mahalleri yapın ve namazı kılın." İnananları müjdele.*"⁶⁴ âyeti, kendinden önceki "*Onlar da şöyle karşılık verdiler: "Yalnız Allah'a dayanıp güvendik. Rabbimiz! Bizi o zalimler için imtihan aracı kılma! Merhametinle bizi o inkârcılar güruhundan kurtar."*"⁶⁵ âyetleriyle birlikte ele alındığında baskı ve sıkıntı zamanlarında insanların gizli şekilde mescid niyetine evler edinebileceğine veya evlerini mescid olarak kullanabileceklerine dair açık işaretler ihtiva etmektedir. Hz. Musa (a.s) döneminde ibadetlerin gizli şekilde yapılıyor olmasına sebep olan durum ve ortam, Kur'an-ı Kerim'in pek çok yerinde anlatılmaktadır.⁶⁶ Burada konunun bütünlüğünün sağlanması ve anlaşılması için, konuyla ilgili bir âyete yer vermenin gerektiğini düşünmekteyiz: "*Dayanılmaz işkencelere uğrattıklarında, sizi Firavun ailesinin (ve zalim hükümetinin) elinden kurtardığımızı da hatırlayın. Onlar,*

⁶³ Zâriyât: 51/56.

⁶⁴ Yûnus: 10/87.

⁶⁵ Yûnus: 10/85-86.

⁶⁶ Bkz. Konuyla ilgili diğer bazı ayetler: A'raf:7/126-137; Yunus: 10/83; İsrâ:17/103; Şuara:26/29-49; Kasas: 28/4; Mü'min: 40/25-26-28; Duhan: 44/20.

*kadınlarınızı (kızlarınızı) diri (sağ) bırakıp, erkek çocuklarınızı boğazlıyorlardı. Bunda sizin için Rabbinizden büyük bir imtihan vardı.*⁶⁷

Baskı ve sıkıntı zamanlarında bireysel olarak da ibadet edilebilecekken toplu ibadetin söz konusu olduğu yapılar olan mescidler zikredilmiştir. Mâturîdî (v. 333), konuyla alakalı olarak zikretmiş bulunduğumuz Yûnus sûresinin 87. âyetinde geçen “evlerinizi kible edin” ifadesinde, cemaate/toplu bulunmaya ve mescid/kible edinmenin bizim şeriatımıza has bir durum olmadığına delalet eden bir anlam bulunduğuna atıfta bulunmuştur.⁶⁸ Nitekim davetin ilk zamanlarında Peygamberimiz (a.s) ve ashabı (r.a) Dâru'l Erkâm'ı gizli toplantı ve ibadet yeri olarak kullanmışlardı. Burada verilmek istenen mesaj mescidlerin haiz olduğu önem ve birleştirici fonksiyonunda yatmaktadır. Çünkü her şeyden evvel başka herhangi bir yerde ibadet edilebilecekken Allah'ın zikredildiği mescidler ruhî bir atmosfere sahiptir. Soy, mal, mülk gözetilmeden mescidde toplanan Müslüman fertler burada kaynaşır ve İslam'ın öngördüğü manevî modele kavuşurlar. Cemaatle kılınan namazın münferid olarak kılınan namazdan daha faziletli olmasının ve Hz. Peygamber'in (a.s) müslümanları buna teşvik etmesinin⁶⁹ altındaki hikmet de bu olsa gerektir.⁷⁰ Zira aynı amaç için zorluklara birlikte katlanan bireyler mücadele güçlerini ve maneviyatlarındaki durumu muhafaza ederler ve amaçları uğruna ilerleyebilecek potansiyellerini oluşturup korurlar.

1.5. Zarar/Fitneye Sebep Olacak Mescidler ve Bunlara Karşı Alınması Gereken Tavır

İnsanlık var olduğu günden bu yana Allah (c.c) insanları doğruya ve güzele hidayet etmek için peygamberler göndermiştir. Peygamberler aracılığıyla, toplum insan için en ideal yaşam tarzına çağırılmış ve iman edenler peygamberlerin getirdiklerini öğrenmiş ve yaşantılarıyla tatbik etmişlerdir. Fakat gönderilen her peygamber ve dinle birlikte, Allah (c.c) tarafından gönderilen hidayet unsurlarına inkâr edenler tarafından yapılan itirazlar, karşı çıkmalar ve hatta saldırılar gerçekleştirilmiştir. Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'in (a.s) aracılığı ve elçiliğiyle göndermiş olduğu son ve tek geçerli din olan

⁶⁷ Bakara:2/49.

⁶⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâturîdî, *Te'vilâtu Ehl-i-Sünne* (Beyrût, 2005), 6/77.

⁶⁹ Ebû Davud, “Salat”, 47.

⁷⁰ Ahmet Önkâl, “Asr-ı Saadet'te Mescidin Önemi ve Yaptığı Görevler”, (Konya: *Diyanet Dergisi*, Temmuz, Ağustos, Eylül, 1983), 19/3/49.

İslâm dininde de aynı durumlar yaşanmış ve İslâm dini ilk gönderildiği andan itibaren mücadeleler ile öğretilmeye, yaşanmaya ve yayılmaya çalışılmıştır. İslâm dininin en refah ve parlak zamanlarının yaşandığı Medine döneminde dahi bu mücadele süreci devam etmiştir. İslâm düşmanlığına karşı sürdürülen bu mücadelelerin en yorucusu, toplumda ve dinde en derin tahribata sebep olan münafıkların tutum ve tavırlarının sebep olduğu düşmanlıklara karşı yapılanlarıdır. Bu düşmanlığın resmî sayılabilecek bir kuruluş içinde ve din kisvesi altında yapılması hasebiyle en belirgin olanı Mescid-i Dirâr'dır. İşte bu konunun sahip olduğu önem ve taşıdığı hayatî rol sebebiyle Allah (c.c) her alanda olduğu gibi mescid yapıları ve mescidlerin kuruluşu ile alakalı olarak da bazı kaideler belirlemiş ve bunu insanlara bildirmiştir. Kur'ân'da bu konuya, doğrudan ilişkili olarak Tevbe sûresinin iki âyetinde yer verilmiştir: *“Bir de şunlar var ki, zararlı eylemler gerçekleştirmek, inkârcılıklarını pekiştirmek, müminlerin arasına ayrılık sokmak ve daha önce Allah ve resulüne savaş açmış kişi lehine fırsat kollamak üzere bir mescid yapmışlardır. “Amacımız sadece iyi bir şey yapmaktı” diye de yemin edecekler. Allah şahit, onlar kesinkes yalancıdırlar. Orada asla namaza durma! Daha ilk günden takvâ temeli üzerine kurulan mescid ise namaz kılman için elbette daha uygundur; burada gerçekten arınmak isteyen adamlar vardır. Allah da arınmaya çalışanları sever.”*⁷¹

Râzî (v.604) tefsirinde, tefsir ehlinin genelinin, bu mescidin Kuba mescidine zarar vermek amacıyla on iki münafık tarafından inşa edilmiş bir mescid olduğunu ifade eder.⁷²

Bu âyetlerde bir mescidin ne durumlarda ve kimler tarafından yapılmasının kabul görmeyeceği belli başlıklar halinde zikredilmiştir. Bu açıdan ilk önce anlaşılması gereken şey şudur; Allah'a ibadete tahsis edilmiş olan mescidler bile İslâm'a zarar vermek, İslâm'ın öğretilerini engellemek amacı güdülerek kurulmuş olabilir. Müslümanlar bu gibi mescidleri anlayabilmek için, bu mescidlerde yapılan icraatların İslâm'la ne kadar örtüştüğüne dikkat etmeli ona göre tavır belirlemelidir. Bu çerçevede ibadet amacıyla girilmesi yasaklanan mescidlerin hangi özelliklere sahip olduğunun ilgili âyetteki hususlar dikkate alınarak detaylandırılması gerekmektedir. Fakat detaylandırılması gereken bu hususlara değinmeden önce İslâm tarihinde, İslâm dininin

⁷¹ Tevbe: 9/107-108.

⁷² Fahrüddîn Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr 1981), 16/198.

korunması ve Müslüman toplumların selametinin sağlanması için önemli ve ibretlik bir örnek olarak ve başlıkla doğrudan ilgili olarak karşımıza gelen Mescid-i Dırâr hakkında bilgilendirmelere yer vermek gerekmektedir.

Mescid-i Dırâr ifadesi, yukarıda değinilmiş olan Tevbe sûresinin 107. âyetinde geçmektedir. ض ر ر fiili, sözlük anlamıyla bir şeye ya da birisine zarar vermek, zarar görmesini sağlamak karşılığında kullanılan bir kelimedir. Burada zarar kelimesiyle kastedilen, fayda sözcüğünün zıttı anlamında kullanımdır.⁷³ Fakat kavramın anlaşılmasının önemine binaen burada bazı ince ayrımlara değinmek gerekirse “zarar” sözcüğü ile “zırâr” veya yaygın kullanımıyla “dırâr” sözcüğünün arasında anlam ve kullanım açısından fark bulunmaktadır. Dırâr, zarr aslından fi’âl veznindedir. Dırâr, zarar vericilik ilave ederek karşılık vermektir. Zarar bir kişinin, dırâr ise iki kişinin fiilidir. Zarar fiilin başlangıcı, dırâr ise ona cevaben devam edici olarak ortaya çıkan ve fazlasıyla verilen karşılıktır.⁷⁴ Dırâr kelimesiyle ilgili önemli anlama sahip olan ve üzerinde düşünülmesi gereken diğer bir nükte ise şu şekildedir: Zarar, kişinin istifade ettiği halde zarar vermesi, dırâr ise, istifade söz konusu olmaksızın verilen zarardır.⁷⁵ Kavrama bu açıklama üzerinden bakıldığında Mescid-i Dırâr, hiçbir şekilde faydasının dokunmadığı, kendisinden hiçbir şekilde faydalanılamayan, yani yalnızca zararı söz konusu olan mescid karşılığıyla daha çarpıcı anlama sahip bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.⁷⁶

Mescidu’-d-Dırâr adıyla meşhur olagelmış bu yapının, İslâm bilimleri dalları arasından özellikle Siyer ve İslâm Tarihi kaynaklarında -çoğunlukla olmamakla birlikte- Mescidu’n-Nifâk ve Mescidu’ş-Şikâk isimleriyle zikredildiği de olmuştur.⁷⁷ Nitekim bu konuyla ilgili olarak da Tevbe Sûresi eleştirel olarak ve Müslüman toplumu tenbih amacıyla, sosyal bir oluşum olarak Mekke döneminde gözlemlenmeyen, bununla birlikte dönem olarak Hz.Peygamber’in (a.s) Medine’ye hicretiyle birlikte, Kubâ

⁷³ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, 1/579.

⁷⁴ Bkz. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*. thk. Alî b. Hasan b. Alî b. Abdilhamîd el-Halebî el-Eserî (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 2000), 542.

⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 542.

⁷⁶ Yaşar Doğru, “Bir Karşı Hicret Hareketi Olarak Mescid-i Dırâr”, *Diyanet İlmî Dergi*, 57/2, (Nisan-Mayıs-Haziran, 2021), 654.

⁷⁷ Hüseyin Algül, “Mescid-i Dırâr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/272.

Mescidi'nin inşâ edildiği günlerde başlangıç gösteren nifak amaçlı hareketlerinden ve bu harekete katılan münafıklardan söz etmektedir.⁷⁸

Mescid-i Dırâr'ın, neden zarar anlamına karşılık gelen dırâr ifadesiyle tabir edildiğiyle ilgili olarak, bu yapıyı ve yapının Kur'ân'ı Kerîm'de eleştirilmesinin sebebini ve bunun altında yatan gerekçeleri kavrayabilmek için şu ifadelere yer vermek gerekmektedir: Mescid-i Dırâr, Hz. Peygamber (a.s) ve ashâbının yükselttiği ve Müslümanlar için önemli anlam ifade eden Kubâ mescidinin müdavimleri olan kitleye zarar vermek amacıyla inşâ edilmiş ve inşâ edilen bu mescid bu amaçla kullanılmıştır. Çünkü bu yapı, münafıkların Müslümanlara karşı üstünlük sağlamak, fitne ve nifak eylem ve faaliyetlerini sürdürüp güçlendirmek, Müslümanlar arasında ayrılık ve çatışma çıkararak fitne sokmayı hedeflemek amacının güdüldüğü ve bu güdüyle kullanıldığı bir yapıdır.⁷⁹

Bu ve bu minvaldeki tüm kötü niyet ve amaçlar zarar vermek amacıyla yapılan fiilleri ortaya çıkarmaktadır. Zaten Mescid-i Dırâr ifadesinde dırâr kelimesinin kullanımı, bina yapısının zarar verici olmasından değil, binanın kullanım amacından ortaya çıkmaktadır. Zira buradaki zarar ile anlatılmak ve dikkat çekilmek istenen nokta, küfre yardım etmek, Kubâ Mescidi cemaatine zarar vermek ve benzeri faaliyetlerde bulunmaktır.⁸⁰ Bir diğer ifadeyle de açıklamak gerekirse burada zarar, mescidin kendi aslından kaynaklı olmamakla birlikte kullanıldığı amaç itibariyledir. Bu faaliyetlerde bulunanların zarar verici eylemlerindeki menfîlik, mescidin bünyesinde bulunmayıp mescidi inşâ edenlerin güttüğü niyet ve amaçtır.⁸¹ Bu niyet ve amaçlarla, zarar vermekle aslında onlar, Allah'ı inkâr etmeyi, Müslümanların Kubâ Mescidi'nde toplanmalarını durdurmayı ve bu sayede birlik beraberliklerini engellemeyi amaçlamışlardır. Münafıklar bu gayeyi Müslümanların güç ve fikir birlikteliğini engellemek için gütmüşler, ayrılığı bunun üzerinden müslümanların içine yerleştirmeye çalışmışlardır.⁸²

⁷⁸ Tevbe 9/38-129, Ca'fer Şerefüddîn, *el-Mevsû'atu'l-Kur'âniyye Hasâisu's-Süver*, thk. Ahmed Hâtûm-Muhammed Tefîk Ebû Alî vd. (Beyrut: Dâru't-Takrîb Beyne'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye, 1999), 3/240.

⁷⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/182.

⁸⁰ Celâluddin Muhammed bin Ahmed bin Muhammed el-Mahallî-Celâluddin Abdurrahman bin Ebî Bekir es-Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, (Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1986), 204.

⁸¹ Vehbe Zuhaylî, et-*Tefsîru'l-Münîr*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1991), 11/48.

⁸² Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *Tefsîru'l-Mâverdî-en-Nüket ve'l-Uyûn*, thk. Es-Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdurrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 2/401.

Dolayısıyla tüm bunlardan yola çıkılarak, yeni bir mescid yapılarak Müslümanların ayrılığına ve parçalanmasına neden olunacak ve böylece büyük zarar verilmiş olunacaktır. Elbette zahir sebebin bu olmasının yanı sıra asıl büyük amaç İslâm Devleti'ni ortadan kaldırıp Hz. Peygamber'i (a.s) ve Müslümanları Medine'den ihraç etmektir. İşte asıl bu sebepten ötürü Kur'ân-ı Kerîm bu mescidi, Mescid-i Dırâr ifadesiyle tabir etmiş ve sıfatlandırmıştır.⁸³

Bu mescidin inşa edilişi ile ilgili olarak bazı bilgilere değinmek için, şu ifadeler burada yer verilmesi gerekmektedir: Mescid-i Dırâr'ın inşa edilmesi ve akabindeki olayların gerçekleşme zamanı Hz. Peygamber'in (a.s) hayatının Medine'deki döneminin sonlarına doğru vuku bulmuş bir olaydır. Siyer ve İslâm tarihi kaynaklarının çoğunda Mescid-i Dırâr'ın yapılış dönemi, Bizans'ın Şam'da çok sayıda asker toplaması, Bizans idarecisi Hirakl ve yandaş olarak onun tarafında bulunan Lahm, Cüzâm ve Âmile başta olmak üzere diğer bazı kabilelerin de Hz. Peygamber'e (a.s) karşı savaş hazırlıklarında bulduklarından Hz. Peygamber'in (a.s) haberdar olmasıyla hicretin dokuzuncu senesindeki Recep ayında gerçekleşen Tebük Gazvesi esnasında anlatılmaktadır.⁸⁴ Tebük, Medine ile Şam arasında yer alan sulak ve hurmalık coğrafi koşula sahip bir yerdir. Tebük seferi için güçlü bir İslam ordusu hazırlanmıştır. Bu savaşa, gerek karşılaşılabilecek düşman, gerekse havanın sıcak oluşu vb. sebeplerden ötürü, "Gazvetü'l-'Usre" de (zorluk gazası) denilmiştir.⁸⁵

İnfak eylemlerinde bulunan münafıkların, Mescid-i Dırâr'ı gündeme getirmeleri, hicretle birlikte Medine dönemi boyunca yeltendikleri nifak amacı güden faaliyetlerin bir parçası ve devamı niteliğindedir. Tebük Gazvesi ise onlar için bir nevi beklenen bir fırsat zamanıydı. Fakat bu binanın yapılışına kadar istediklerini elde edemeyen, nifak hareketinde başarıya ulaşamayan münafıklar, önceki faaliyetlerinden değişik olarak farklı bir yola başvurmuş, nifaklarını daha da gizli tutmak istemişler ve mescid görünümüne saklanarak bunu gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Bu yapılanmayı ise Tebük Gazvesi hazırlıkları sırasında seferden kısa bir süre önce gündeme getirerek bu

⁸³ Yusuf Çakıcı, *Mescid-i Dırâr* (Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 29.

⁸⁴ Muhammed b. Ömer b. Vâkıd Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1989), 3/990, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Zirikli, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 1/368.

⁸⁵ Ebu'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbn Esir, *Üsdü'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahabe* (Kahire: Da'ru's-Şa'b, 1970), 3/326-327; M. Âsım Köksal, *İslâm Tarihi* (İstanbul: Şamil Yayınları, 1987), 9/156-157.

eylemlerini zaman olarak da nifaklarının devamına müsait bir döneme denk getirmeye çalışmışlardır. Fakat yine de kaynaklarda Mescid-i Dırâr'ın kuruluş tarihi ile ilgili pek fazla bilgi bulunmamaktadır.⁸⁶ Muhtemeldir ki Mescid-i Dırâr yapısı, tarihî veya mimarî açıdan ziyade, altında yatan sebepler açısından önem teşkil etmesinden kaynaklı olduğu için bu tarafa fazla eğilim gösterilmemiştir. Nitekim gazve süresince münafıkların çıkardığı fitneyi ve nifakı anlatan, kalplerindekileri açığa çıkaran âyetlerin inmesinden ötürü bu gazveye (غزوة الفاضحة) “Gazvetü'l-Fâdiha” (Rüsvâlık Gazvesi) da denilmiştir. Bu gazvede münafıkların planları ve nifakları büyük ölçüde açığa çıkarılmıştır.⁸⁷

Mescid-i Dırâr'ın hizmet ettiği amaçlar ve yapılışının altında yatan niyet ve sebeplerin ardından aynı niyetleri içinde taşıyarak bu mescidin kuruluşunda yer alan öncü isimlerden olarak karşımıza çıkan Ebû Âmir'den de burada bahsetmek gerekmektedir. Çalışmanın ana konusundan uzaklaşmamak adına burada sadece Ebû Âmir'den bahsedileceğini, hakkında kısaca bilgi vermekle yetinileceğini bildirmek gerekmektedir.

Her ne kadar Mescid-i Dırâr, Medine'de sürdürülen nifak hareketlerinin ortak eylemlerinin sonucu olarak bilinse de, Ebû Âmir bu hareket ve eylemlerin üst akıl ve idarecisi olarak tabir edilebilecek belirgin bir sembol ve isimdir.⁸⁸ Ebû Âmir, Uhud savaşı şehitlerinden biri olan seçkin sahabî Hanzale'nin (v. 625) babasıdır. Nitekim fazla detaya girilmeden konuyla ilgili bilgi içeren kaynakların birindeki ifadelerle yer vermek gerekirse bu kişinin soy bağlantısına Hanzale'nin tanıtıldığı bölümlerde yer vermektedirler.⁸⁹ Annesinin Rum asıllı olduğu bilinen Ebû Âmir⁹⁰ ibadetleri konusunda hassas olan ve dikkat eden⁹¹ ve Medine'de ensarı oluşturan Kahtânî asıllı iki Arap kabilesinden biri olan Evs'in ileri gelenlerinden biriydi.⁹² Hz. Peygamber (a.s)

⁸⁶ Ahmet Sezikli, *Hz. Peygamber Devrinde Nifak Hareketleri* (Ankara: Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2001), 47.

⁸⁷ Ahmet Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, (Ankara: DİB Yayınları, 1975-1981), 10/420.

⁸⁸ Esbâb-ı Nüzul'e dair nakledilen rivayetler, Âl-i İmrân 3/89; en-Nisâ 4/142; el-A'râf 7/175; et-Tevbe 9/101, 107 ve 108. âyetleri Ebû Âmir'le irtibatlı olarak değerlendirmelere tâbi tutulmuşlardır.

⁸⁹ Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*. nşr. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî-Abdüssind Hasan Yemâme (Kâhire: Merkezu Hicr, 2008), 2/119.

⁹⁰ İbn Atiyye, *Muharrerü'l-Vecîz*, 3/81.

⁹¹ Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr* (b.y: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ty.), 7/3443.

⁹² Bkz. Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed bin Abdülber, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Alî Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1992), 1/380 (No. 549).

Medine'ye hicret ettiğinde kendisine açıkça itiraz ve muhalefette bulunmuştur; Hz. Peygamber (a.s) Medine'ye hicret ettiği zaman, Hz. Peygamber'e (a.s) gelerek "Getirmiş olduğun bu din nedir?" diye sormuş, Hz. Peygamber (a.s): "İbrahim'in dini olan hanifliği getirdim." şeklinde cevap vermiştir. Ebû Âmir: "Ben de onun üzerindeyim." deyince Hz. Peygamber (a.s): "Sen onun üzerinde değilsin." diye karşılık vermiştir. Ebû Âmir: "Hayır bilakis onun üzerindeyim, fakat ey Muhammed! Sen, hanifliğe onda olmayan şeyleri sokuşturdun demiştir. Hz. Peygamber(a.s) de: "Böyle yapmadım, ben ancak tertemiz saf bir şekilde getirdim." cevabını vermiştir. Ebû Âmir: "Allah, yalancığı sürülmüş bir halde, gurbette, tek başına öldürsün!" diye beddua etmiştir.⁹³

Kuruluşunda rol ve yer alan isimler hakkında fazla detaya girmeden, bu mescidin kuruluş öncülerinin niyet ve amaçlarının anlaşılması için, sembolik değer taşıyan isim olan Ebû Âmir'e kısaca değinilmesinden sonra Mescid-i Dırâr'ın kuruluşunun nasıl başladığı hakkında bilgilere yer vermek gerekmektedir. Medine'den Hz. Peygamber'e (a.s) muhalefette bulunanlardan birkaç kişiye mektup yazan Ebû Âmir, Kuba Mescidi'ne karşı direnme, karşı çıkma ve Kuba Mescidini aşağılama ve etkisiz kılma amacıyla bir mescid yapılması fikrini ileri sürerek bu mescidin inşâsını talep etmiştir.⁹⁴

Tebük seferi öncesinde eylem hazırlığında olan münafıklar Ebû Âmir'in Şam'dan dönüp bu hareketin başına geçerek idare etmesi ve toplantıların meşru bir görünümde ve dikkat çekmeyecek bir mekânda yapılmasına ihtiyaç duymaktaydılar. Bu sebeple, ihtiyaç duyulan bu nitelikteki bir merkezin yapılması için mescid görünümünde bir bina tesis ederek bu binayı merkez yapıp faaliyetlerini buradan gerçekleştirmek amacı gütmüşlerdi.⁹⁵

Mescid-i Dırâr, Kubâ'da ikinci bir mescide ihtiyaç duyulmadığı halde yapılmıştı. Münafıklar Mescid-i Dırâr'ın inşâsını bitirdiklerinde, nifak faaliyetleri için komuta üssü amacıyla yaptıkları bu binaya bir bahane bulmaları gerekiyordu. Bu yüzden münafıklar,

⁹³ Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, (Beyrut: Dâru'l-Kitabu'l-A'rabî, 1990), 2/227.

⁹⁴ Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî, *et-Teyssîr fi't-Tefsîr*, nşr. Mâhir Edîb Habbûş (İstanbul-Beyrût: Dâru'l-Lübâb, 2019), 7/469-470.

⁹⁵ Şaban Öz, "İslâm Tarihinde İlk Darbe Girişimi: Münafıkların Tebük Operasyonu", *Siyer Yıllığı I*, ed. Şaban Öz (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 37.

Hız. Peygamber'e (a.s) ihtiyaç sahipleri, hastalar, hava koşullarının zorlu olduğu günler ve karanlık olan gecelerde Kubâ Mescidi'ne gitmekte zorlanacak olan kişiler için bu mescidi inşâ ettiklerini bildirmişlerdi.⁹⁶

Kubâ'da bulunan nifak hareketi mensupları, planlarını olabildiğince gizli tutmak ve planlarını tepki çekmeyecek bir şekilde daha rahat gerçekleştirebilmek için, Kubâ'ya göre daha aktif ve yoğun olarak kullanılan Mescid-i Nebi'den uzak bulunmak ve bu sayede Müslümanlar arasındaki birlik ve beraberliği bozmak, bölücülük yapmak amaçlarını gerçekleştirebilmek için bu mescidi yapmışlardır.⁹⁷ Münafıklar, Kubâ Mescidi'nin karşısına yukarıda da değindiğimiz gibi ihtiyaç duyulmadığı halde ikinci bir mescid inşâ ederek o mescide aleni olarak karşı çıkmışlar ve Müslümanların bu mescidde bir araya gelmelerini engelleyip oranın cemaati arasına nifak sokarak bölmeyi amaçlamışlardır. Yaptıklarına meşru bir görünüm kazandırmak için de Hız. Peygamber'i (a.s) tesis ettikleri bu mescide namaz kıldırmaıya davet etmişlerdir. Bu şekilde, bu mescidde nifaklarını daha rahat gerçekleştirmek ve bunu yaparken de dikkat çekmemek için esasen zarar amaçlı kurulan bu mescidin Kubâ Mescidi ile aynı olduğu algısını oluşturmayı hedeflemişlerdir.⁹⁸

Son olarak daha öz ve net şekilde ayrıca belirtmek gerekirse; Vehbe Zhaylı (v. 1436), Münafıkların bu mescidi yapmalarının sebebini, dört madde altında ele alarak şu ifadelerle izâh etmiştir:

Birincisi, Hız. Peygamber'in (a.s) Medine'ye varır varmaz inşâ ettiği Kubâ Mescidi'nin cemaati olan Müslümanlara zarar vermek. İkinci olarak, Hız. Peygamber'i (a.s) ve getirdiği Kitab'ı inkâr etmek, O'na ve İslâm'a dil uzatarak zarar vermek ve bu amaçla bu mescidi Müslümanlar aleyhine hile ve desise için bir komuta üssü niteliğinde kullanmak. Üçüncüsü, Tek mescidde Hız. Peygamber'in (a.s) arkasında namaz kılan müminlerin arasını açarak nifak ve ayırım oluşturmak. Çünkü müminlerin bir kısmı orada namaz kılınca bunun akabinde doğal olarak zamanla tefrika çıkacak, Müslümanların arasındaki lfet bozulacak, birlik dağılacaktır. Bunun engellenmesi için

⁹⁶ Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed en-Nisâbûrî Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'an*. thk. Kemâl Besyûnî Zeğlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 254.

⁹⁷ Süleyman Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, (İstanbul: Kuba (Kur'an Bilimleri Araştırma Vakfı, ts), 15/413-415.

⁹⁸ Eb Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs İbn Eb Hâtim er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm li İbn Eb Hâtim*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz - el-Mektebetü'l-Arabiyeti's-Suûdiyye, 1998), 6/1879, Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, 265.

esas ve gerekli olan, Müslümanların tek mescidde namaz kılmalarıdır. Zira mescidlerin ihtiyaç olmadığı halde fazlaştırılması dinin hedef ve amaçlarına aykırıdır. Dördüncü ve son olarak ise; Buranın gözetleme ve kontrol merkezi olarak kullanılması, Allah ve Hz. Peygamber (a.s) ile savaşıyan kişilerin oraya gelmelerini ve orayı tam bir merkezî karargâh haline getirmelerini beklemleri ve bu sayede güç ve sayıca artışın sağlanması, burayı inşâ eden münafıkların savaşa hazırlıklarını yaptıkları ve Müslümanları gözetmek için kullandıkları bir yer olması.⁹⁹

İslâm ve Müslümanlar için ne çeşitlilikte ve zararda olduğuna değindiğimiz bu mescidin verebileceği zararların önlenmesi için yıkılması elbette elzemdi. Hz. Peygamber (a.s), Tebük Gazvesi'nden dönüşünde, Medine'ye bir saatlik uzaklıkta bulunan Zî Evân'a geldiğinde, mescidin yapılmasının arka planındaki gayeler kendisine bildirilmiştir. Hiç beklemeden mescidin imha emrini daha oradayken vermiştir. Zî Evân denilen bölgede münafıkların bu mescidle maksatları açıklığa kavuşmuş ve bu mescidin münafık ve fâsıkça bir amaçla¹⁰⁰ inşa edildiğinde şüphe olmadığı, Müslümanlar için zarar amacı güden bir mescid olduğu vahiyle¹⁰¹ Hz. Peygamber' (a.s)e bildirilmiştir. Bu doğrultuda daha Medine'ye varmadan, Zî Evân'da Hz. Peygamber (a.s) hızla bu mescidin yıkım emrini buyurmuş ve onu yıkmakla görevlendirdiği kişileri hemen oradan Kubâ'ya göndermiştir.

Hz. Peygamber (a.s), gelen bu vahiy sonrası Âsım b. Adî el-Aclânî, kardeşi Ma'n b. Adî ve Mâlik b. Duşşüm es-Sâlimî'yi çağırarak onlara, “Halkı zalim olan şu mescide gidin, onu yakın ve yıkın” emrini vermiş¹⁰² ve asla affedilmeyecek ve taviz verilmeyecek bir durum olduğunu bu şekilde göstermiştir.

Hatta aldıkları emirle bu mescidi yıkmakla görevlendirilen sahâbîler, durumun önemine binaen ve verilmesi gereken mesajın taşıdığı önemi yansıtmak için mescidin

⁹⁹ Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, 11/43.

¹⁰⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*. sad. Mahir İz, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 1/325.

¹⁰¹ Bkz. Konuyla ilgili ayet: Tevbe 9/107-108; “Bir de şunlar var ki, zararlı eylemler gerçekleştirmek, inkârcılıklarını pekiştirmek, müminlerin arasına ayrılık sokmak ve daha önce Allah ve Resulü'ne savaş açmış kişi lehine fırsat kollamak üzere bir mescid yapmışlardır. “Amacımız sadece iyi bir şey yapmaktı” diye de yemin edecekler. Allah şahit, onlar kesinkes yalancıdırlar. Orada asla namaza durma! Daha ilk gündün takva temeli üzerine kurulan mescid ise namaz kılmak için elbette daha uygundur; burada gerçekten arınmak isteyen adamlar vardır. Allah da arınmaya çalışanları sever.”

¹⁰² Vâkîdî, *Meğâzî*, 3/1046.

yanında bulunan Vedîa b. Sâbit ile Ebû Âmir'in evlerini de yakmışlardır.¹⁰³ İbn Habîb, Câbir b. Abdullah'tan işittiğine göre, Mescid-i Dırâr'ın yıkılışına/imha edilmesine şahit olmuş ve imhası esnasında oradan duman çıktığını söylemiştir.¹⁰⁴

Nifak amacı ve niyeti güden dinsel bölücü-ikiyüzlülerin inşâ ettiği Mescid-i Dırâr'ın yıkılışının o gün için de bugün de, sahip olunması gereken örnek bir tutum mesajı ve Müslümanlar tarafından alınması gereken bir ibret olarak değerlendirilmesi gereken birkaç önemli sonucu olmuştur.

Birincisi, Hz. Peygamber'in (a.s) hâkimiyet ve otoritesi daha da güçlenmiştir. Muhaliflerin de o oranla saygınlıkları her yönden azalma göstermiştir. İkincisi, her çeşit kutsal değer ve kutsal değer taşıyan sembollerin kötü amaçlı kullanılabileceği görülmüş ve benzer durumlarda dikkat edilmesi gerektiği –her ne kadar o zamandan bu zamana Müslüman toplumun bundan ders almadıklarının gözlemlendiği olsa da- yadsınamaz bir şekilde ortaya çıkmıştır.¹⁰⁵

Çalışmanın konusu olan mescidlerin, genel bir kavram olarak ele alınmış olması hasebiyle bu konu üzerinden de değerlendirilmesi gerekmektedir. Zira Mescid-i Dırâr ve temsil ettiği zihniyet ve ideoloji varlığı günümüzde de mevcudiyetini sürdürmektedir. Bununla ilgili olarak, dikkat çekilmek istenen noktayı izah etmek gerekirse; bazı araştırmacılar, Hz. Peygamber (a.s) dönemi Mescid-i Dırâr'ından kıyas yaparak onun günümüzde fikren varlığını savunmuşlardır. Bu araştırmacılara bir isimle örnek vermek gerekirse, çağdaş müfessirlerden Seyyid Kutub şu anlamdaki ifadelerle Mescid-i Dırâr ile ilgili açıklamalarda bulunmuştur: “Bu mescid görünürde binası yıkılmış olarak bilinse de, aslında İslâm düşmanlarının oyun, desise ve entrikalarını gizleyen bir varlık olarak mevcudiyetini devam ettirmektedir. Dıştan Müslümanların, İslâm'ın dostu görünüp, perde arkasından İslâm'ı bozmak, değiştirmek ve zarar vermek için entrikalar çevirenler o mescidde barınmaktadırlar. Manen varlığını sürdürmekte olan bu mescid, bazen dindar görünüp dini kendisine paravan yaparak, bazen dinde araştırma yapıyormuş gibi görünerek, bazen de Müslümanların hiç bir kusuru ve eksik

¹⁰³ Vâkıdî, *Meğâzi*, 3/1047.

¹⁰⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü'rî (v. 405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 4/638 (No. 8763); Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshâk. *Sıfatü'n-Nifâk ve Na'tü'l-Münâfikîn*, thk. Âmir Hasan Sabrî. (Beyrut: Dâru'l-Beşâiru'l-İslâmiyye, 2001), 1/55 (No. 20).

¹⁰⁵ Osman Zümrüt, “İslâm Tarihinde “Zararlı Mescid” (Mescid-i Dırâr) Olayı ve Günümüzde Anımsattıkları”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/17, (Eylül-2004), 20.

tarafı olmadığını ileri sürmek yoluyla onları uyutmaya, rehavete düşürmeye çalışarak faaliyetlerini sürdüren İslâm düşmanı oluşumların karargâh kurduğu yerdir. İslâm'ı ve Müslümanları hedef alan bütün silahların tetiği oradan çekmektedir. Evet, bu mescid yer, biçim ve renk değiştirmiş olabilir fakat mevcudiyetini muhafaza etmiştir ve etmeyi sürdürmektedir.”¹⁰⁶

Mescid-i Dırâr örneğinden hareketle, bazı fanatik düşünce taraftarlarınca Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı camilerin, Kur’ân-ı Kerîm’de zikredilen bu mescidlerin özelliklerine sahip olduğu, bu sebepten bu mescid ve camilerde namaz kılınmayacağı hatta kılınmış olsa dahi bu namazların caiz olmayacağı savunulmuştur. Bu iddia sahiplerine göre, Kur’ân-ı Kerîm’de zarar veren mescidler ifadesine yer verilen bu âyetler incelendiğinde, âyetlerden anlaşılan kriterlere göre Türkiye’de bugün var olan camiler karşımıza çıkmaktadır ve bunların içinde, Kur’ân’ın Mescid-i Dırâr ile ilgili sunduğu verilere göre namaz ve ibadet caiz değildir. Bazıları ise daha radikal ve çarpıcı ifadelerle bir genellemede bulunarak, aynı gerekçeler üzerinden hem Diyanet İşleri Başkanlığı’nın hem de Osmanlı’nın yaptırdığı kısaca Türkiye’de var olan hemen hemen bütün camilerin, bu mescidin özelliklerini taşıyor olması hasebiyle tek başına, imamla birlikte veya imamdan önce ve sonra olması fark etmeksizin bu camilerin içerisinde namaz kılmanın caiz olmadığını ve kılınan namazların da batıl olduğunu iddia etmişlerdir. Bu mezkûr ifadeler ile ilgili yorumda bulunmak gerekirse, yukarıda da belirttiğimiz gibi ortaya atılan bu iddiaların fanatik düşünce ve zihniyetlerin bir ürünü olmasından ötürü muteber iddialar olarak değerlendirilmemesi gerektiği kanaatindeyiz.

Kur’ân-ı Kerîm’de, zarar verici maksatla yapılmış olduğu ifade edilen bu mescidle ilgili ifadelerden¹⁰⁷ sonra, âyette bu mescidin sahip olduğu belirtilen vasıflar, değerlendirme amacıyla münferid olarak ele alınacaktır.

1.5.1. İslâm’a ve Müslümanlara Zarar Vermek

Mezkûr âyette bu mescid için sıralanan sıfatların başında, zikredilen diğer sıfatları da kapsayan zarar vermek sıfatı yer almaktadır. İslam’ı kabul eden bireylerin, İslam adına yaşamaları ve çabalamalarına karşıt bir eylem oluşturma amacıyla maddi ya da manevi, toplumsal ya da siyasî olarak zarar vermek için yapılan bu mescid, zarar

¹⁰⁶ Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur’ân*, 3/1711.

¹⁰⁷ Tevbe: 9/107-108.

vermenin her türlüünü bünyesinde barındırmaktadır. Âyette geçen “zararen” ifadesi mef’ulun lehtir ve “zarar vermek için” anlamında olup, bu mescidin, zarar vermek ve bu amacı içeren diğer işler için oluşturulduğunu ifade eder.¹⁰⁸ Buradan da anlaşılmaktadır ki yapılan mescid zarar verecek potansiyele sahip olmaktan ziyade salt zarar vermek amacı güdülerek temelleri atılan ve inşa edilen bir mesciddir.

Bir olgunun zamanla amacı dışında kullanılması başka, yalnızca bir amaç için o olguyu edinip kullanmak başka bir durumdur ki bu mescidde ilk dikkat edilmesi gereken durum da budur. Bu nokta anlaşılmaz ise Hz. Peygamber’in (a.s) bu mescidin yıkımıyla ilgili verdiği yıkım emri de kafa karışıklığına sebep olacaktır. Nitekim bunu anlamayı destekleyici mahiyette şu ifadelere yer vermek faydalı olacaktır: Kurtubî (v. 671), tefsirinde, Ebû Âmir’in, yağmurlu zamanlarda kullanmak için ve ihtiyaç hâsıl olmasından ötürü bir mescid inşa edildiğini Ğanemoğulları (Benî Ğanem) kabilesi adına Hz. Peygamber’e (a.s) gelip bildirmesi ve orada namaz kıldırmasını istediğine değinmiştir. Hz. Peygamber’in (a.s) ise o esnada Tebuk seferi için hazırlanmasından ötürü dönüşte bunu yapacağını söylediği ancak dönüşte bunu yapmak için gittiğinde bu mescidin asıl maksadını bildiren bu âyetlerin indiği ve Hz. Peygamber’in (a.s) bu mescidin yıkılmasını emrettiğini bildiren rivayetlere yer vermiştir.¹⁰⁹

1.5.2. Küfrün Karargâhı Olarak Kullanmak

İslam’ın ibadet mekânı olan mescidler, İslam’a aykırı düşünce ve eylem amacı taşıyan kişilerce küfrün merkezi olarak inşa edilebilir, kullanılabilir. Şöyle ki; Hz. Peygamber (a.s) döneminde, İslam’ı tebliğ eden Resul’un kendisine ve getirdiği vahye iman eden ashabının (r.a), bu dini yaşama ve yaşatmada birinci kaynak oldukları için, din adına yapılacak her eylemde söz sahibi olmaları gerekli bir durumdu. Peygamber ve ashabının inşa etmiş olduğu mescide karşılık -İslam’a karşıt amaçlarla- bir mescid inşa edilmesi bir nevi bu otoritenin kabul görmemesi/reddi/inkârı anlamına gelmekteydi.

İbn Abbas (r.a) (v.68), bu mescidi kuranların, müminlere ve Hz. Peygamber’e (a.s) zarar vermeyi, Hz. Peygamber’i (a.s) ve getirdiklerini inkâr etmeyi amaçladıklarını ifade etmiştir. İbn Abbas dışındakiler ise bu mescidi kuranların, inkâr etmek, Hz. Peygamber’in (a.s) söylediklerine açıkça karşı çıkıp onu incitmek ve onu -dolayısıyla

¹⁰⁸ Râzî, *Mefâtiḥ*, 16/198.

¹⁰⁹ Ebû Abdullah b. Ahmed b. Ebî Bekr Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân* (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 2006), 10/370-371.

onun davasını- karalamak amacıyla bu mescidi edindiklerine dair ifadeler kullanmıştır.¹¹⁰ Birbirini destekler nitelikteki bu ifadeler, zarar verme amacıyla inşa edilen bu mescidin kara propaganda merkezi olarak kullanıldığına, zarar vermek için ilk ve en etkili adım olarak bunun uygulandığına işaret etmektedir.

Bu tür eylemler, yalnızca kâfirlerin inkârlarının ve karşıt düşüncelerinin gereğini yerine getirmeleriyle sınırlı kalmayıp, müslüman toplumu temelinden sarsacak fitne ve dinî zararlara da sebep olacağından, bu eylemi bünyesinde bulunduran mescidlerin/yapıların imhasını ve yıkılmasını zaruri ve makul kılacaktır. Müslümanlar bu minvaldeki eylem ve yapılara –bu yapılar mescid olsalar dahi- karşı dikkatli olmak durumundadırlar. İslam'ı doğru yaşayabilmenin ve dinin ve hayatın her aşamasında Hz. Peygamber'in (a.s) izinden gitmenin gerektirdiği duruş böyle bir duruştur.

1.5.3. Tefrik-Müslümanların Arasında Ayrılık Çıkarmak

Tarih boyunca toplumlara en büyük zarar veren şey, insanlar arasında ayrımcılık çıkaracak şeylerin uygulanması ve sürdürülmesi olmuştur. Ayrımcılık, kötü emelli insanların amaçlarını gerçekleştirebilmeleri için kullandıkları en etkili faktördür. Mescid-i Dırar da benzer amaç ve yöntemle oluşturulmuş bir yapıdır. Nitekim münafıklar böyle bir mescidi inşa ederek, müslüman cemaat arasındaki manevi bütünlüğün çözülmesini, öte yandan Hz. Peygamber'i de (a.s) onlara namaz kıldırması için kendi mescidlerine çağırarak diğer mesciddeki cemaatin ayrı bir grup teşkil etmesine sebep olmak sûretiyle müslümanlar arasında farklı gruplaşmaların oluşmasını amaçlıyorlardı.¹¹¹

Böyle bir fiilin müslümanlar arasındaki birlik ve ülfete tesirinin olumsuz ve büyük çapta olacağı barizdir. Çünkü cemaatten maksat, itaatte ve küfre karşı yer almada birlik olup kalplerin dini korumada ve dine saygı duymada uzlaşmasıdır. Dolayısıyla bir mescidde bulunan toplu bir cemaatin varlığını yıkmak isteyenlerin amacı cemaat olgusunu yok etmek ve uzun vadede dinî olguları bertaraf etmektir¹¹²

Günümüzde de cemaatleşme ve taassubun olumsuz etkileri, İslam'a ve müslümanlara kaybettirdikleri gözlemlenmektedir. Hangi durum karşısında olursa olsun

¹¹⁰ Râzî, *Mefâtiḥ*, 16/198.

¹¹¹ Râzî, *Mefâtiḥ*, 16/198.

¹¹² Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah İbnu'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty.), 2/582.

müslümanlar dinin ilk ve asıl önderi olan Hz. Peygamber'in (a.s) izinden gitmeli, tefrikaya neden olabilecek her türlü cemaatleşme ve taassuba karşı temkinli olmalıdır. Mescid-i Dırar, bu anlamda hem din istismarına hem de müslüman toplumların kendi içlerinde taraf seçme davranışlarına yönelik olarak etkisini hiç kaybetmemiş ve üzerinde düşünülmesi gereken çarpıcı bir örnektir.

1.5.4. Gözetleme Yeri ve Eylem Üssü Olarak Kullanmak

Buraya kadar zikretmiş olduğumuz sıfatların yanı sıra bir nevi karargâh ve eylem üssü işlevi de gören mezkûr mescid, bu yönüyle de ibret olmaktadır. İbn Kesîr (v.774), tefsirinde, Ebû Âmir'in Medine'deki münafıklara, Peygamber (a.s) ve ashabını (r.a) Medine'den çıkarmak için Rûm kralından yardım isteyeceğini ve ordu ile döneceğini, o gelene kadar kuvvet ile silah hazırlamalarını ve bir mescid inşa etmelerini söylediğini ifade etmiştir.¹¹³

Buradan anlaşılmaktadır ki böylesine büyük bir karşıt plan dahi hazırlanırken bu planın gizli yürütülmesi için mescid görünümlü bir yapı inşa edilip kullanılabilmekte, hatta bu planın gözcülüğü bu mescidden yürütülebilmektedir. Nitekim bu durum Allah tarafından Hz. Peygamber'e (a.s) , *“Orada asla namaza durma! Daha ilk gündün takvâ temeli üzerine kurulan mescid ise namaz kılman için elbette daha uygundur; burada gerçekten arınmak isteyen adamlar vardır. Allah da arınmaya çalışanları sever.”*¹¹⁴ sözleriyle bildirilmiştir. Ardından bu mescid yakılarak yıkılmıştır.¹¹⁵ Münafıkların amaçlarının ortaya çıkışının ardından bu yapının yıkılması, müslümanların, böyle amaçlarla oluşturulabilecek her türlü yapılaşma ve yapıyı –bu yapı mescid de olsa- yıkmak/etkisiz hale getirmekle sorumlu olduklarını, teyakkuzda olmaları ve İslam'ın öğrettiği temellerle hareket etmeleri gerektiğini göstermektedir.

Bu adımların atılmasının gerekliliği ve altında yatan hikmet, mezkûr âyetlerin devamında yer alan *“Binasını Allah'a saygı ve O'nun hoşnutluğunu kazanma temeli üzerine kuran mı daha iyidir yoksa binasını kaymak üzere olan bir uçurumun kenarına kurarak onunla birlikte cehennem ateşine yuvarlanan mı? Allah hakkı çiğneyenleri*

¹¹³ İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmâîl İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (Kahire: Mektebetü'd-Dâru't-Turâs, 2000), 7/281.

¹¹⁴ Tevbe: 9/108.

¹¹⁵ İbnü'l-Arabî, *Ahkâm*, 2/583.

*doğru yola iletmez.*¹¹⁶ âyeti ile bildirilmiş ve açıklanmıştır. Bu âyetten anlaşılmaktadır ki; Allah'a ve gönderdiklerine karşı savaş açanlar, bu yolda her türlü çabayı ve gücü sarf edenler ve bunların her türlü eylemleri, yıkılmaya, etkisiz hale getirilmeye mahkûmdur, mahkûm edilmelidir ve bu eylemleri yapanlar ahirette de hak ettikleri cezaya çarptırılacaktır. Müslümanların bu duruma karşı almaları gereken sorumluluk, göstermeleri gereken tutum ve davranış da yine bu çerçevede olmalıdır.

¹¹⁶ Tevbe: 9/109.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÜNNETTE VE HZ. PEYGAMBER'İN SÎRETİNDE MESCİDLERİN FONKSİYONLARI

İnsanoğlu, yeryüzünde kendi kullanım ihtiyaçlarına binaen çeşitli mekânlar imar edebilen, yeryüzünü imar etme misyonu kendisine yüklenmiş olan bir varlıktır. İnsanlık var olduğu günden bu yana din, insanoğlunun hayatında en büyük olgulardan biri olmuş ve bu olgu gereği insanlar dinlerinin gerektirdiği ibadet hayatını ve dinî yaşamı gerçekleştirebilmek için mabedler inşa ve imar etmiştir. Mescidler de imar edilen ibadethanelerdendir. Mescidler özelde Müslümanların ibadethaneleri olduğu için bu isimle adlandırılmış olmakla beraber, aslında Allah'ın göndermiş olduğu son şeriatın mabedinin güncellenmiş ismidir. Her dinin mabedinin kendi özel vasıf ve nitelikleri bulunmaktadır. Mescidler de, Allah (c.c) ve Hz. Peygamber (a.s) tarafından anlam ve mahiyetleri belirlenen ve bu doğrultuda istihdam edilmesi, anlamlandırılması ve ihya edilmesi gereken mabedlerdir. Bu anlam ve ihya etmenin amacı doğrultusunda mescidlerin kendine has fonksiyonları / işlevleri ortaya çıkmıştır.

1. İbadet ve Zikir Fonksiyonu

İbadet ve zikir fonksiyonları hiç şüphesiz mescidlerin temel fonksiyonudur. İbadetin mescidlerle nasıl bütünleştiği ile ilgili olarak Hz. Peygamber'den (a.s) ve ashabından aktarılmış olan pek çok rivayet mevcuttur. Mescidlerin ibadet fonksiyonlarının ne derece ehemmiyet taşıdığını anlamak adına bu rivayetlerden bazılarına değinmek, konunun bütünlüğü ve anlaşılması adına önem taşımaktadır. Örneğin, mescidlerdeki ibadetin en temel unsuru sayılan cemaat ve cemaatle namaza devam edilmesinin fazileti ile ilgili Hz. Peygamber (a.s), "*Cemaatle kılınan namazın sevabı, münferid olarak kılınan namazdan yirmi yedi derece daha faziletlidir.*"¹¹⁷ buyurmuştur. Yine ibadetlerin mescidde yapılmasındaki öneme binaen, Hz. Peygamber'in (a.s), mescide uzak olduğu için evini mescide yakınlaştırmak isteyen Câbir b. Abdullah'a (r.a) "*Sizin için mescide gelirken attığınız her adımda gerçekten bir derece vardır.*"¹¹⁸ buyurması da, ibadetlerin mescidin ana fonksiyonu olarak değerlendirildiğini gösteren rivayetlerdendir.

¹¹⁷ Buhârî, "Ezan", 30.

¹¹⁸ Müslim, "Mesâcid", 279.

Hız. Peygamber'in (a.s) bu ve benzeri sözlerini işiten ve bir emir gibi telakki eden sahabe namazlarını her vakitte mescidde kılmaya özen göstermişlerdi. Bu sayede mescid, ibadetin birinci derecede merkezi konumunu almıştı. Hatta bu anlayış o kadar yaygınlaşıp mescidle bütünleşti ki, ashab, mescidde cemaatle namaz kılmayanlara münafık gözüyle bakmaktaydı.¹¹⁹ Abdullah b. Mes'ud (r.a) bu konuda, "*Ben apaçık münafık veya hasta olanların haricinde bizden kimsenin cemaate gelmezlik ettiğini hatırlamam. O kadar ki hasta olanlar bile bazen iki kişinin koluna girerek cemaate gelirlerdi. Resûlullah (a.s) bize hidayet yollarını gösterdi. Beş vakit ezan okunan mescidde kılınan namaz da bu hidayet yollarındandır*"¹²⁰ buyurmuştur.

Mescidlerde ibadet, mescidlerin tesis edilmiş amacı doğrultusunda olması gerektiği gibi mescidle bütünleşmiş bir mescid fonksiyonu haline gelmişti. Nitekim ashabdan evi mescidden uzak olanlar, akşam namazından sonra yatsı namazına kadar mescidde beklemekteydi. Bu aradaki süreçte nafil ibadetler yerine getirilmekteydi. Abdullah b. Ömer (r.a), bu konuyla ilgili olarak, mescidden ayrılmayanlar hakkında Hz. Peygamber'in (a.s) "*Size müjdelers olsun! Rabbiniz semâ kapılarından birini açtı. Meleklerle karşı sizinle iftihar ediyor: "Kullarıma bakınız. Onlar bir vaktin namazını kıldılar. Şimdi de diğer vakti bekliyorlar."*"¹²¹ demiş olduğunu nakletmiştir.

Nafil ibadetlerin, mescidlerde kesintisiz devam etmesi durumu, ibadetin, mescidin temel fonksiyonunu teşkil ettiğini ifade eder niteliktedir. Hatta Hz. Peygamber'in (a.s) çoğunlukla gece namazlarını mescidde kılıyor olmasına binaen, mescidde her biri ayrı anlamlar taşıması hasebiyle farklı ifadelerle isimlendirilen sütunlardan biri de "Üstüvânetü't-Teheccüd" sütunu olarak adlandırılmıştı. Bu sütunun varlığı ve isimlendirilişi hakkındaki malumatlar, konuyla ilgili çalışmalarda kaynaklardan nakledilmiştir.¹²²

Fakat bu bölümde mescidlerin sahip olduğu bu iki fonksiyonun, nasıl olduğundan farklı olarak, nasıl olması ve nasıl anlaşılması gerektiği değerlendirilecektir. Bu fonksiyonların mescidlerdeki yerinin ve öneminin, nasıl anlaşılması gerektiğinin

¹¹⁹ Hüseyin Özcan, *İslam Eğitim Tarihinde Mescid ve Camilerin İşlevleri*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), 28.

¹²⁰ Ebû Dâvûd, "Salât", 47.

¹²¹ İbn Mâce, "İkâme", 199.

¹²² Özcan, *İslam Eğitim Tarihinde Mescid ve Camilerin İşlevleri*, 28.

farkına varılması için öncelikle ibadet ve zikir kelimelerinin içerdiği anlamların bilinmesi önemli rol oynamaktadır.

İbadet kelimesi ا ب ع “abd” kökünden türemiş bir kelimedir. “Abd” kelimesi temelde köle anlamına gelir. Özgürün zıttı anlamında değerlendirilmektedir. İbadet kelimesi ise kölelik kulluk gibi anlamlara karşılık gelmektedir. Bu açıdan, köleliğin niteliği göz önüne alındığında temelde yatan asıl anlam, teslimiyet, boyun eğmek ve itaat gibi manalara karşılık gelmektedir ki ibadet kelimesi bu maksatla kullanılmaktadır.¹²³

Zikir kelimesi ise, ذ ك ر “zkr” kökünden gelir. Hatırlamak, akılda tutmak, söylemek anlamlarını haizdir. İbn Manzûr (v.711) bu konuda, Ebû Zeyd’den (v. 215) aktarılan, zikir kelimesini, bir ihtiyacı hatırlatma amacıyla parmağa bağlanan ipele açıklayan bir örneğe yer vermiştir. Bir kullanım biçimi olarak verilen başka örnekte ise, kelimenin hatırlamak anlamının yanında, unutmamak anlamı oluşuna da değinilmiştir.¹²⁴ Nitekim hatırlamak ile unutmamak aynı şeyler değildir.

Bu kelimelerin anlamları açısından bakıldığında, mescidlerin sahip olması gereken zikir ve ibadet fonksiyonları daha genel ve önemli boyutlarda ortaya çıkmaktadır. İbadet yerleri olan mescidler, aynı zamanda müslümanların Allah’a kulluk, teslimiyet ve boyun eğmeyi hayatın içine taşıdıkları mekânlardır. Mescidlerdeki ibadet fonksiyonu, yalnızca namazın başlamasıyla söz konusu olup, namazın eda edilmesinin ardından, bir sonraki namaza kadar sona eren bir durum değildir. Aksine, mescidler, ibadetin yalnızca bir parçası olan namazın eda edilişiyle, kulluğun ve teslimiyetin tekrar tekrar kabullenildiği ve eda edildiği yerlerdir. Çünkü İslam dinindeki ibadethaneler üzerine yapılacak bir sınıflandırmada belli bir standart ortaya koymak mümkün değildir. Bunda kavramın kullanıldığı zaman ve mekânın, mabedin mimarî özellikleri ve fonksiyonlarının, mabedi yaptıran veya burada ibadet eden kişi veya grupların yoğunluğunun etkisi vardır. Daha rahat ibadet edebilmek için mabedlerde mekânsal ve fonksiyonel arayışlar bu mekânların farklı adlandırılmasına zemin hazırlamış veya bu isimlendirmeler sonucunda benzer arayışlar, mimari gelişmeleri zorunlu hale getirmiştir.¹²⁵ Bu görüşe göre de, mescidler ibadetin yalnızca bu mekânların sınırları

¹²³ İbn Manzûr, “Abd”, 31/2776.

¹²⁴ İbn Manzûr, “Zikir”, 17/1507.

¹²⁵ Kadir Öztürk, “İslam’da Mâbed”, *Din ve Hayat Dergisi*, 20, (Ekim-2013), 15.

içerisine sıkıştırılmasını sağlayan mekânlar değil, ibadetin gerçekleştirilebilmesi için ihtiyaca binâen oluşturulmuş mekânlardır. Nitekim mescidler İslam'ın ilk döneminde yalnızca namaz ibadetini eda etmek için değil, toplumun her türlü ibadet eğitimi ile faaliyetlerinin yürütüldüğü yerler olacak şekilde işlevler icra etmiştir.¹²⁶ Bu yüzden ki mescidlerde, namazla beraber tesbihat, vaaz gibi bilinçlendirici ve insanın uhrevî yönünü tazeleyici unsurların olması, ibadetin yani kulluğun, İslam'ın yalnızca beş şartından biri olan namazı yerine getirmek değil, hayatın her safhasında yaşanması gereken bir durum olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu da mescidleri, yalnızca namazın eda ediliş fonksiyonunun söz konusu olduğu yerler olmaktan çıkarıp, kulluk – ibadet fonksiyonunu daha geniş çapta yansıtan/yansıtması gereken mekânlar yapmaktadır. Hz. Peygamber (a.s) “ihsan” kavramını açıklarken; “Allah'ı görür gibi ibadet etmelidir. Her ne kadar sen O'nu görmüyor olsan da, O seni görmektedir.”¹²⁷ buyurduğu hadisinde, kulluğun aslında her yerde her zamanda yapılması gereken bir durum olduğunu vurgulamaktadır. Zira ihsan, bu anlamıyla devamlılık arz eden bir kavramdır. Buradan yola çıkarak mescid kavramına bakıldığında, mescidlerin, ibadetin belli bir zaman ve yerle sınırlı olarak uygulandığı bir mekân olmaktan çıkıp, bu ihsan olgusunu hayata taşımayı sağlayan bilinci kazandıracak mekânlar da olması gerektiği anlaşılmaktadır.

Nitekim Cin sûresinin “ *Mescidler yalnız Allah'ındır. O halde Allah'ın yanına katarak hiçbir kimseye yalvarmayın.*”¹²⁸ âyetinde, mescid kelimesinden kastın, yalnızca namaz ibadetini eda etmek için kullanılan binalar değil, secdeler- ibadetler şeklinde de anlaşılması gerektiği göz önünde bulundurulursa, kulluğun ve kulluğun gerektirdiği ibadetlerin her türlü sadece yalnız Allah'ındır şeklinde bir anlam değerlendirmesi yapmak, mescidlerin bu fonksiyonunun daha iyi anlaşılması için önem teşkil etmektedir. Nitekim Allah katında en sevimli olan şey, kulların Rablerine en yakın oldukları secdeler, dualar, zikirler, vaaz ve nasihatler gibi mescidlerde düzenli olarak yapılan, genel anlamda hemen her yer ve zamanda yapılabilecek olan ibadetlerdir.¹²⁹ Mescidleri, halkın genelinde yaygın olduğu gibi, yalnızca -özelde namaz olacak şekilde- ibadete munhasır

¹²⁶ Mahmut Dündar, “Bir Din Eğitimi Kurumu Olan Mescidin İslam'ın İlk Dönemlerindeki Fonksiyonları”, *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/1, (Nisan-2018), 191.

¹²⁷ Buharî, “İman”, 37.

¹²⁸ Cin, 72/18.

¹²⁹ Abdurrahman Ece, “Mescitler İle Çarşı Ve Pazarları Niteleyen Bir Rivayetin Tahlili”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 4/2, (Güz-2018), 320.

kılmak, mescidlere yanlış bir kutsiyet izafe etmek olacaktır.¹³⁰ Çünkü ibadet kelimesinin anlamlandırılmasında daha genel bir ifade söz konusudur. Hıristiyan bilgilerin Saint Augustine'in (v. ms.430), ibadeti; "Tanrıya doğru sevgi dolu bir gayret." şeklindeki ifadeleriyle açıkladığı bilgisi mevcuttur.¹³¹ Bu gayret, insanın bulunmak durumunda olduğu bütün mekânlarda ve zamanlarda gösterilmesi gereken bir gayrettir. İbadet fonksiyonu, yalnızca mescidlerde icra edilecek bir fonksiyon olarak görüldüğünde, çalışmanın yukarıdaki kısımlarında değindiğimiz "zorluk ve sıkıntı zamanlarında mescid" konusu, yeniden gündeme gelmektedir. Yalnızca mescidle sınırlandırılmış bir ibadet anlayışının hakim olduğu toplumlarda, mescid ve benzeri mekânların olmaması durumunda, ibadetlerin nasıl ve ne mahiyette yerine getirilebileceği sorusu ortaya çıkmakta ve bu durumda bile ibadetlerin terk edilemeyeceği aşikar olduğundan, ibadetlerin ve kulluğun her şekilde ve her yerde devam etmesi gerektiği cevabı netleşmektedir. Bu da bizi, mescidlerin yalnızca ibadet edilen yerler değil, ibadet hakkında eğitim ve bilinç kazandırıcı fonksiyon taşıyan mekânlar olması gerektiği sonucuna ulaştırmaktadır. Peygamberimiz (a.s) ve ashâbı, İslam'ın ilk dönemlerinde gizli ibadet yerleri olarak ufak çaplı mescidler edinmişlerdir fakat daha sonraları tehlikenin ortadan kalkmasıyla ibadeti açıktan yapmaya başlamışlardır. Buradan anlaşılması gereken nokta, mescidlerin salt ibadet yeri olduğu değil, ibadet hayatının yaşanmasında büyük role sahip olan mekânlar olduğudur. Mescidler, ibadeti kolaylaştıran, ibadetlerin yerine getirilmesine daha uygun olanaklar sağlayan bir araçtır. İbadetin yapılabilmesi için, bir bina inşa edilerek ulaşılması gereken amaç değildir.

Benzer görüşe değinmiş olan bir çalışmada, konuyla ilgili olarak "Hz. Peygamber'in (a.s) dinî akideleri, esas olarak bir ibadetgâhın mevcudiyetini zaruri kılmamaktadır."¹³² ifadelerine yer verilmiştir. Zira, bugün ibadet fonksiyonları daraltılmış ancak mimari unsurları İslam geleneği ile biçimlenmiş ve ibadet yönü daha da törensel hale getirilmiş mescidlerin,¹³³ dine ve topluma ne derecede katkıda

¹³⁰ Nebi Bozkurt, *Asr-ı Saadet'te Mescid ve Fonksiyonları*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1984), 90.

¹³¹ Abdurrahman Küçük, "Dinlerde İbadet ve Mabet", *Diyanet Dergisi*, 24/3, (Temmuz-Ağustos-Eylül, 1988), 27.

¹³² Orhan Baykal, "İslam İctimaî Hayatında Mescid ve Cami", *İslam Medeniyeti Mecmuası*, 4/2, (Kasım-1979), 15.

¹³³ Zeki Tan, "Kur'an'a Göre Toplumsal Farklılıkları Bir Arada Yaşatmada Mabetlerin Fonksiyonu", *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, (Ekim-2012), 22.

bulunabileceği de tartışma konusudur. İslam medeniyeti, başlangıcından en ihtişamlı günlerine, camiye yalnızca bir ibadet mekânı olarak görmemiş, ibadet ve inanç merkezli bu yapıları, insanlığın insanlık değerlerini her yönü ile kazanabileceği bereketli mekânlar olarak şekillendirmeye çalışmıştır.¹³⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar da, mescidler hakkında bu bakış açısıyla ilgili duygularını şöyle ifade etmektedir; “*Cedlerimiz inşa etmiyorlar, ibadet ediyorlardı.*”¹³⁵

Zikir fonksiyonunu ele aldığımızda, ilk sırada değerlendirilecek şey elbette Hz. Peygamber’in (a.s) konuyla ilgili buyurmuş olduğu “*İçerisinde Allah’ın zikredildiği bir mescid bina edene Cenâb-ı Hak, cennette bir köşk hazırlar.*”¹³⁶ hadisidir. Bu hadis-i şerif, elbette mescidlerin ilk özelliklerinden olan zikir fonksiyonuna dikkat çekmektedir ve mescidlerin sahip olması gereken en önemli özelliğin, içinde zikirle meşgul olunması gerektiğini belirtmektedir çünkü hadisteki mescid kelimesi zikir ile vasıflandırılmıştır. Ayrıntılı olarak ele almak gerekirse, zikir kelimesinin, hatırlamak anlamından ziyade unutmamak anlamını göz önünde bulundurmamak, hadiste kastedilen zikrin manasını, daha geniş anlamayı sağlayacaktır. Zira kulluğun, yalnızca namaz kılarken değil, yaşamın her anında ve alanında bilincinde olmak, kulluğu hiç unutmamak ile mümkündür. Allah (c.c), yüce kitabı Kur’ân’da, “...Allah’ı anmak her şeyden önemlidir...”¹³⁷ buyurmuştur. Bu yüzdendir ki zikir, Allah’ın isimlerini kalp ve dille tekrarlamak şeklinde olduğu gibi, dua etmek, salavat getirmek cihetiyle de mümkündür. Fıkıh öğrenen, fetva veren, ders ta’lim eden, va’z eden ve Allah’ın yüceliğini tefekkür eden de zakir (zikir eden) olarak addedilir. Aynı şekilde Allah’ın emrine itaat edip nehy ettiklerinden kaçınan da böyledir.

Bu sayılan vasıfların ve bu sayılan vasıfları taşıyan kişiliklerin oluşabilmesi için en güzel yer mesciddir.¹³⁸ Çünkü Allah’ı anmak, O’nu akıldan çıkarmadan yaşamak kulluğu hayatın her alanına taşır. Allah’ın evleri olan mescidler de kulluğun hatırlandığı zamanlarda, bir günün beş vaktinde ziyaret edilmekten ziyade, hiç unutulmayan ya da diğer bir deyişle hep hatırlanan bir kulluk bilincinin sonucu olarak mesken edinilmesi gereken mekânlardır. Nitekim mescid adabıyla ilgili olarak, mescidlere giderken güzel

¹³⁴ Talha Uğurluel, “Mabed ve Mabed Medeniyeti”, *Din ve Hayat Dergisi*, 20, (Ekim-2013), 30.

¹³⁵ Ahmet Harndi Tanpınar, *Beş Şehir*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1992) 130.

¹³⁶ Buhârî, “Salât” 65 (450); Müslim, “Mesâcid” 24 (533).

¹³⁷ Ankebût, 29/45.

¹³⁸ Baykal, “İslam İctimaî Hayatında Mescid ve Cami”, 36.

ve temiz giyinmek, mescidlere giderken kötü koku oluşturabilecek yiyecekleri yememek gibi davranışların yanında mescidlere giderken zikir halinde olmak da, zikirlerin yalnızca mescidler içinde değil dışında da devam edegelen bir ahlak edinilmesi gerektiğini gösterir.¹³⁹ Bu mekânlar, zikir fonksiyonunun, yani Allah'ın hiç unutulmadığı, hep hatırlandığı bir hayat tarzını sağlayan işlevin sürekli dürtülediği bir kulluğun öğretildiği ve yaşatıldığı mekânlar olmalıdır. Bu da, mescidlerin namaz dışında da ibadet-kulluk bilincini kazandıran ve bu bilincin hep hatırd tutulmasını sağlayan fonksiyonları içeren mekânlar olmasıyla mümkündür. Mescidler, Allah'ı sürekli hatırd tutmayı sağlayan bilinci kazandıran fonksiyonlar yüklenen mekânlar olduğu zaman, Allah'ın (c.c), Kur'ân'da belirttiği şekilde “*Ticaretin de, satımın da kendilerini Allah'ı anmaktan, namazı hakkıyla kılmaktan ve zekatı vermekten alıkoyamadığı, gözlerin ve gönüllerin dehşetle sarsılacağı bir günden korkan kişiler...*”¹⁴⁰ vasfına haiz müslümanlar çoğalacak, toplumda mescidler aracılığıyla şekillenmiş kulluk bilinci ortaya çıkacaktır.

Öte yandan dikkat çeken bir başka husus ise; bu âyet, “*Allah'ın yapılmasına ve içinde isminin anılmasına izin verdiği evlerde, akşam sabah Allah'ı tenzih ederek anarlar.*”¹⁴¹ âyetinden hemen sonra gelmekte ve adamlar anlamına gelen “ricâl” kelimesiyle başlamaktadır. Bu da, cemaatin ehemmiyetini ve rolünü ve mabedin ancak cemaatle bir değer kazanacağını; muazzam mimari eserler de olsa binaların cemaatsiz bir önemi olmadığını vurgulayan bir mesaj olarak değerlendirilebilir.¹⁴² Yani ibadet ve kulluğun hayattaki temsilcileri olacak ümmetin yetiştirildiği mekânlar olma fonksiyonu mescidlerin kendiliğinden söz konusu olan fonksiyonlarındandır.

Konuyla ilgili mevcut rivayete göre Hz. Peygamber (a.s) bir gün mescide girmiş ve orada birinde zikir ve dua edilen, öbüründe ilim öğrenilen iki halka görmüştür. Bunun üzerine Hz. Peygamber (a.s) şöyle demiştir: “*Bu iki meclis de hayırlıdır, ancak biri öbüründen daha faziletlidir. Şunlar Allah'a dua edip yalvarıyorlar; Allah dilerse onlara verir, dilerse vermez. Bunlar ise fıkıh ve ilim öğreniyorlar ve bilmeyenlere öğretiyorlar. Bunun için bunlar daha faziletlidir. Zaten ben de ancak bir öğretmen*

¹³⁹ Bünyamin Çalık, “Camilerde ve Mescitlerde Dinen Caiz Olan ve Olmayan Davranışlar”, *Kars İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, (2015), 129.

¹⁴⁰ Nur, 24/37.

¹⁴¹ Nur, 24/36.

¹⁴² Nebi Bozkurt, “Kur'ân ve Sünnette Mescid Kavramı”, *Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi*, (Ekim-2008), 92.

olarak gönderildim.”¹⁴³ Hz. Peygamber’in (a.s) ifadelerinden, kulluğu bilinçlendirecek ve pekiştirecek fonksiyonların zikir fonksiyonunu da kapsayan daha geniş ve faziletli bir fonksiyon olduğu anlaşılmaktadır. Bu daha geniş olan fonksiyon kişinin mescid dışında da zakir olmasını sağlayıcı faktörlere sahiptir.

Meşhur İslam âlimlerinden Gazalî’nin (v. 505), İhyau Ulûmi’ d- Dîn eserinde yer verdiği, Enes b. Malik’in (r.a) şu ifadeleri de namazın, mescidlerin asıl işlevi olduğuna işaretler: “*Allahü Teâlâ’nın namazla, zikirle anıldığı bölge, etrafındaki bölge ve kıtalara karşı övünür. Yedi kat altına varıncaya kadar o bölge, Allah’ın zikriyle müjdelendir. Namaza kalkan bir kul için küre-i arz süslenir.*”¹⁴⁴

2. Eğitim Fonksiyonu

Allah (c.c) yüce kitabı Kur’ân-ı Kerimde öğrenmenin ve bilmenin önemini bildiren ve belirten birçok âyete yer vermiştir. Bunların birkaçına yer vermek gerekirse, konu ile ilgili âyetlerden bazıları şu şekildedir:

“*Aynı şekilde, insanlardan, binek hayvanlarından ve eti yenen hayvanlardan da farklı tür ve renklerde olanlar var. Kulları içinden ancak bilenler, Allah’ın büyüklüğü karşısında heyecan duyarlar. Şüphesiz Allah üstündür, çokça bağışlayıcıdır.*”¹⁴⁵

“*Gerçekliğinde şüphe bulunmayan, her şeye hükümran olan Allah yüceler yücesidir. Sana vahyi tamamlanmadan Kur’ân’ı okumada aceleci davranma ve “Rabbim! İlmimi arttır” de.*”¹⁴⁶

“*Şüphesiz biz Dâvûd’a ve Süleyman’a da bir ilim verdik. “Bizi mümin kullarının birçoğundan üstün kılan Allah’a hamdolsun!” dediler.*”¹⁴⁷

Konuyla ilgili olarak yer verdiğimiz bu âyetlerde, ilmin önemine dikkat çeken ifadeler bulunmaktadır. Bilhassa, “*Şüphesiz biz Dâvûd’a ve Süleyman’a da bir ilim verdik. “Bizi mümin kullarının birçoğundan üstün kılan Allah’a hamdolsun!” dediler.*”¹⁴⁸ âyetinde, Allah’ın (c.c) kendilerine ilim vermiş olduğunun zikredildiği

¹⁴³ İbn Mâce, Mukaddime, 17, No: 29; Müslim, “Talak”, 4.

¹⁴⁴ Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed bin Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâ-ı Ulûmi’ d-Dîn*, (çev. Ahmet Serdaroğlu), (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974), 1/ 417-418.

¹⁴⁵ Fâtır: 35/28.

¹⁴⁶ Taha: 20/114.

¹⁴⁷ Naml: 27/15.

¹⁴⁸ Naml: 27/15.

kısımdan sonra, Hz. Dâvud (a.s) ve Hz. Süleyman'ın (a.s) dualarındaki ifadeye bakıldığında, ilim sahibi olmanın bir üstünlük vesilesi olarak kabul edildiği görülmektedir. Allah'ın (c.c) bahsettiği sayısız nimetler arasında ilmin, Allah'ın (c.c) bu iki peygamberi tarafından hamdedilecek ve insanlar arasında faziletli olmayı sağlayacak bir nimet olarak kabul edilip vurgulanması ve ön plana çıkarılması, Kur'ân-ı Kerîm'in muhatabı Müslümanlar için önemli bir mesaj olarak algılanmalıdır.

Zümer sûresinde de bu konuya referans gösterilebilecek ve konunun önemini belirtecek şekilde “ *...(Bu adam mı,) yoksa ahiret kaygısıyla ve Rabbinin rahmetine nail olma ümidiyle gece vakitlerinde secde ederek, ayakta durarak kendini ibadete veren kişi mi (daha iyi)? Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Doğrusu ancak akıl iz'an sahipleri bunu anlar.*”¹⁴⁹ âyetine yer verilmiştir. Burada ibadet etmenin önemini ardından bilme ve bilmeme, bilen ve bilmeyen kişilerin durumlarına dikkat çekilmiştir. İbn Âşur (v. 1393), bu âyetin tefsirinde, bilenler ve bilmeyenler ifadeleri ile ilgili olarak, bu kavramların itaatkâr müminin özelliğine bir işaret olarak kullanıldığına değinmiştir.¹⁵⁰ Buradan anlaşılıyor ki; ibadette, eğitim sonucunda elde edilen bilgiyle şekillenen bir bilincin olması gerektiği söz konusudur. Zira bilmek, eğitimle meydana gelebilecek ve şekillenebilecek bir olgudur. Yüce Allah (c.c) eğitimin ta'lim ve tahsil edilmesinin, dinde ve toplumdaki önemine binaen Tevbe sûresinde “*Bununla beraber müminlerin hepsinin toptan savaşa çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminden bir grup dinde yeterli bilgi sahibi olmaya çalışmak ve seferden dönen topluluklarını uyarmak üzere geride kalmalıdır. Umulur ki sakınırlar.*”¹⁵¹ buyurmuştur.

Şevkânî (v.1250); bu âyetin cihatla ilgili diğer hükümlerden biri olmadığını ve ilim aramak ve dini anlamak için dışarı çıkmanın da bir emir olarak anlaşılacağı konusunda başlı başına bağımsız bir hüküm olduğuna dair değerlendirmelerin olduğunu bildirmiştir. Cihat ile bağlantılı olarak bunun âyette zikredilmesi ise, biri cihat için, diğeri ilim aramak amacıyla olacak şekilde yolculuğun iki şey için yapılacağı sonucuna ulaşılabileceği ifadelerine de yer vermiştir.¹⁵² Bu âyetten anlaşıldığı üzere eğitim, her

¹⁴⁹ Zümer, 39/9.

¹⁵⁰ İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve 't-Tenvîr*, 23/348.

¹⁵¹ Tevbe, 9/122.

¹⁵² Ebu Abdullah Muhammed bin Ali bin Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr: El-Câmi' Beyne Fenneyi'r-Rivâye ve 'd-Dirâye Min 'İlmi't-Tefsîr* (Beirut: Dâru'l-Vefa, 1994), 2/588.

koşulda ve durumda toplumun ıslahı ve inşâsı için süreklilik arz etmesi gereken bir olgudur.

Hz. Peygamberin (a.s) buyurduğu “*Kim ilim için yola çıkarsa Allah ona cennete giden yolu kolaylaştırır. Melekler, hoşnutluklarından dolayı ilim talebesine kanatlarını serer. Sudaki balıklara varıncaya kadar yer ve gök ehli âlim kişinin bağışlanması için Allah'a yakarır. Âlimin, âbide (ibadet edene) üstünlüğü, (parlaklık, görünürlük ve güzellik bakımından) ayın diğer yıldızlara olan üstünlüğü gibidir. Kuşkusuz âlimler peygamberlerin vârisleridir. Peygamberler miras olarak ne altın ne de gümüş bırakmışlardır; onların bıraktıkları yegâne miras ilimdir. Dolayısıyla kim onu alırsa büyük bir pay almış olur.*”¹⁵³ hadis-i şerifinde, ilmin elde edilmesinin, eğitimle mümkün olabileceğinin belirtildiği görülmektedir. Çünkü ilim için yola çıkmak, o ilmin öğretildiği, eğitiminin verildiği yere gitme amacıyla yapılır. Yine aynı hadis-i şerifte, ilmin ve âlimin -yani ilmi elde eden kişinin- üstünlüğü ve faziletine dikkat çekilmiş, bu sayede ilim tahsil etmek müminlere teşvik edilmiştir. Nitekim Hz. Peygamberin (a.s), ana-babanın gençlere ok atmak, yüzmek, aritmetik(özellikle O’nun ifadesiyle bütün ilimlerin toplamının yarısı olan miras taksimi(ferâiz) ile ilgili matematik), tıp ve hıfzı sıhhanın prensipleri, astronomi, ilm’ul-ensab ve tilavet esasları dâhilinde Kur’ânı Kerim’in okunması ilmi (bu ilim, pek güzel bir musiki öğrenimini de kapsar) v.b öğretilmelerini tavsiye edip emir buyurduğuna dair rivayet ve bilgiler mevcuttur.¹⁵⁴

Yine Peygamberimiz (a.s), yukarıda daha önce de değinilmiş olan bir başka hadisinde “*“Bu iki meclis de hayırlıdır, ancak biri öbüründen daha faziletlidir. Şunlar Allah'a dua edip yalvarıyorlar; Allah dilerse onlara verir, dilerse vermez. Bunlar ise fıkıh ve ilim öğreniyorlar ve bilmeyenlere öğretiyorlar. Bunun için bunlar daha faziletlidir. Zaten ben de ancak bir öğretmen olarak gönderildim.*”¹⁵⁵ buyurmuştur. Bu rivâyetten anlaşıldığına göre, İslam’ın ilk muhatapları olan ashab-ı kiram, meşicleri, ilim tahsili, yani eğitim yapılan yerler olarak kullanılmıştır.

Bu ve benzeri âyet ve hadislerin vermek istediği ana düşünce ve mesajı bakıldığında, ibadetlerde eğitimin ve ilmin önemi anlaşılmaktadır. İbadette ilmin ve dolayısıyla eğitimin de yeri ve önemi büyük olduğu gibi, elbette ibadetin ana merkezi

¹⁵³ Tirmizî, “İlim”, 19.

¹⁵⁴ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (Ankara: İmaj Yayıncılık, 2003), 2/775.

¹⁵⁵ İbn Mâce, “Muğaddime”, 17.

addedilen mescidlerde de, ilmin ve eğitimin önemli bir yeri ve rolü bulunmaktadır. İslam eğitiminde mescidin gerçekten büyük payı olmuştur. Kuruldukları andan itibaren mescidler, bir ilim meclisi, eğitim ve öğretim müessesesi niteliği arz etmiş, orada ders halkaları meydana gelmiş, yüksek seviyede öğretim veren bir kuruluş halini almıştır. Kur'ân-ı Kerim, hadis, fıkıh, tefsir gibi önemli İslam ilimlerinin ta'lim kaynağı hep mescidler olagelmiştir. Bu ilimlerin yanı sıra, mescidlerde kültürel ve şiir atışmalarının yapıldığı edebî yarışma ve müzakerelerin gerçekleştirildiği de vakîdir.¹⁵⁶ Tarihçi Belâzürî, Hz. Peygamberin (a.s), merkez edindiği Mescid-i Nebi'den ayrı, bizzat onun sağlığında olmak üzere, dokuz ayrı küçük mescidin varlığından bahseden bilgiler kaydetmiştir.¹⁵⁷ Aynı şekilde, Medine'nin güney cihetinde kurulu, Kuba mescidinde de bir okulun mevcudiyetinden bahsedilmektedir ki Hz. Peygamber'in (a.s) buraya sık sık geldiği ve öğretime bizzat nezaret ettiği bilgisi yer almaktadır.¹⁵⁸ Nitekim Hz. Peygamber'in (a.s) bazen vaaz esnasında, karşılıklı diyalog kurarak soru-cevap tekniğiyle öğretim ve öğrenmeyi sağlayan "mükâleme" denilen bir yöntem kullandığı aktarılmış bilgiler arasındadır.¹⁵⁹ Ashab bu sayede anlayamadığı noktaları Hz. Peygamber'e (a.s) sorar, açıklanmasını talep ederdi.

Konuya örneklik teşkil ederek, anlaşılmasına yardımcı olması açısından bir rivayete burada yer vermek isabetli olacaktır. Câbir b. Abdillâh'dan (r.a) şöyle aktarılmıştır: *"Hz. Peygamber'den (a.s.) şöyle nakledilmiştir: "Rasûlullâh ile bir bayramda bulundum. Hutbeyi vermeden önce ezansız ve kametsiz (bayram) namazı kıldırıldı Sonra kadınların yanına varıp onlara vazetti. Yanında Bilal vardı. Onlara hatırlatmalarda bulundu, sadaka vermelerini emretti. (Cabir) dedi ki: Kadınlar yüzüklerini, tek kaşlı yüzüklerini ve benzeri şeyleri atmaya başladılar. Peygamber a.s.) Bilal'e orada birikenleri toplamasını emretti. Sonra şöyle buyurdu: (Ey kadınlar), Cennet'te sizlerden. (kadın cinsinden) az kimse vardır. Bir kadın, niçin ey Allâh'ın Rasûlü deyince şöyle buyurdular: Siz çok lanet eder, aşir'e (kocaya veya eşe dosta) karşı nankörlük edersiniz."*¹⁶⁰

¹⁵⁶ Mahmut Dünder, "Bir Din Eğitimi Kurumu Olan Mescidin İslam'ın İlk Dönemlerindeki Fonksiyonları", 50.

¹⁵⁷ Ahmed b. Yahya el-Belâzürî el-Bağdâdî, *Ensâbu'l-Eşrâf* (Kahire: by, 1959), 1/ Had. No:638.

¹⁵⁸ İbn Abd'il-Berr en-Nemerî, *el-İstiâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, (Haydarabad: by, ty), "İlm", 97.

¹⁵⁹ Mehmet Faruk Bayraktar, *İslâm Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1989), 205.

¹⁶⁰ Müslim, "İ'deyn", 4.

Hz. Peygamber (a.s), teorik olarak sahabeye bildirmiş olduğu hususlardaki eğitimi pratik olarak da verirdi. Burada, Hz. Peygamber'in (a.s) mescidde cemâate nasıl namaz kılınacağını öğrettiğini ve bunu bizzat tatbikî olarak gösterdiğine dair bir rivayet bulunmaktadır. Bununla ilgili Sehl b. Sa'd (r.a.) şunu haber vermiştir. *“Minber yerine konulunca Rasûlullah (a.s) minbere çıkıp tekbir aldı. Cemaat de tekbir aldı. Minberde olduğu halde rükûya vardı. Sonra yönü kibleye dönük olduğu haldeyken minberden indi ve minberin dibinde secde yaptı. Tekrar minbere dönüp şöyle buyurdu: “Ey insanlar! Sadece benim namazımı öğrenesiniz diye ben böyle yaptım.”*¹⁶¹

Kur'ân-ı Kerîm'de mescidlerde eğitim fonksiyonunun mevcudiyeti ve bu fonksiyonun uygulanışı açısından mescid-eğitim arasındaki bağa referans olarak gösterilebilecek âyetler bulunmamaktadır. Bu konu daha çok sünnette ve sünnete bağlı olarak gerçekleştirilen faaliyetlerde tezahür etmektedir. Bu açıdan, mescidin eğitim ve sahip olduğu diğer fonksiyonlarının işlenişi, konunun önemine ışık tutan âyetlerden örnekler verilerek ve ardından bu önemli konuların uygulanışının, mescidde nasıl karşılık ve yer bulduğu sünnetten edinilen bilgiler çerçevesinde değerlendirilerek ele alınacaktır.

2.1. Mescidlerde Eğitim Fonksiyonunun Prototipi Olarak Suffa

Hicretin ardından yerleşik hayata geçiş düzenlenmiş ve müslümanlar İslam dinini rahatça yaşayabilecekleri yeni ve özgür bir ortama kavuşmuşlardır. Ancak işkence ve boykotun hemen her türlüsünün yaşandığı bir dönemin ardından bu yeni ve rahat hayata ulaşan müslümanlar, dinî yaşantılarını devam ettirebilme durumunu, dinî bilgilerini arttırma ve bu anlamda ciddi eğitim-öğretim faaliyetlerini gerçekleştirme fırsatına çevirmişlerdir. Bu çabalar doğrultusunda mesid ve eğitimin ne derecede bütünleşmiş olduğu ve mescidin bu fonksiyonunun İslam dini ve sosyal hayat açısından ne büyük ölçüde önem kazandığı Hz. Peygamber'in (a.s) *“Bu mescidimize bir hayır öğrenmek veya öğretmek üzere giren kimse Allah yolunda cihad eden gibidir. Başka bir şey için giren kimse ise, kendisinin olmayan bir şeye bakan kişi gibidir.”*¹⁶² hadisinden anlaşılmaktadır.

¹⁶¹ Buhârî, “Salât”, 18.

¹⁶² İbn Mâce, “Mukaddime”, 17.

Bu eğitim ve öğretim faaliyetlerine olan talebin yoğunluğu doğrultusunda Mescid-i Nebî bünyesinde “suffa” denilen yatılı okul niteliği taşıyan bir bölüm oluşturulmuştur. Suffa’da ashâb-ı kirâm, bugünkü eğitim sisteminde örgün ve yaygın olarak adlandırılabilir bir eğitim sistemine tâbi olarak, dinî ve ilmî çalışmaların eğitimlerini tedris etmişlerdir. Bu çalışmalarla ilgilenen sahabîler “Ashab-ı Suffa” adıyla zikredilmişlerdir. Nitekim Hz. Ömer(r.a) zamanında buradan yetişen yani Ashab-ı Suffa’dan olan sahabilerden, Hz. Ali ve Abdullah b. Mesud(r.a) Kufe’ye, Ubey b. Ka’b(r.a) Şam’a, Enes b. Malik(r.a) Basra’ya, Mikdat b. Evs(r.a) Humus’a öğretmen olarak görevlendirilip gönderilmişlerdir.¹⁶³ Bu açıdan bakıldığında, mescidlerde eğitim-öğretim fonksiyonunun ilk örneği olan Suffa’nın, öğretmen yetiştiren bir niteliğe de sahip olduğu yani günümüz tabiriyle lisans eğitimi veren bir kurum vasfına da haiz olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁴

Suffa’da eğitimin yatılı ve örgün olacak şekilde iki kollu olarak icra edildiği söylenebilir.¹⁶⁵ Bunlar için Suffa, yatakhane, istirahat ve ders çalışma yeri olarak istihdam ediliyordu. Hz. Peygamber (a.s) veya O’nun görevlendirdikleri (Abdullah b. Mesud, Übey b. Kâb, Muaz b. Cebel, Ebu’d-Derda vb.) burada eğiticilik görevini yürüten sahabilerdendi. Buradaki eğitim, halkı aydınlatmaya yönelik ders halkası biçiminde yürütülürken, halk ise aldığı dersleri tekrarlayıp ezberler, ta’lim ederdi. Burada geceli-gündüzlü öğrenciler olduğu gibi, sadece gündüz programıyla eğitim alan öğrenciler de vardı. Sayıları dört yüze ulaşan bu öğrencilerin öğrendikleri ise, dini ve sosyal hayata yönelik teorik ve pratik bilgilerden müteşekkildi.¹⁶⁶

Müdavimlerinin çoğunluğunu, geçim sıkıntısı ve fakirlik çeken kişilerin oluşturduğu Suffa üyelerini, Hz. Peygamber (a.s) manevi olduğu kadar maddi olarak da desteklemekteydi. Muhacir ve ensarı onlara maddi destek olmaları için teşvik etmekteydi. Nitekim Hz. Peygamber’e (a.s) bir şey takdim edildiğinde önce “Sadaka mı, yoksa hediye mi diye sorar; eğer sadakaysa kendisi hiçbir şekilde istifade etmeden Suffa’ya gönderirdi. Hediye ise ondan kendisi faydalanır Suffa’dakileri de çağırarak

¹⁶³ Mehmet Zeki Canan, *İslam Tarihi (Cahiliye Devri, Siyer-i Nebi, Halifeler Devri)*, (İstanbul: Yelken Matbaası, 1977), 1/44.

¹⁶⁴ Hüseyin Yılmaz, *Camilerin Eğitim Fonksiyonları*, (İstanbul: Dem Yayınları, 2005), 38.

¹⁶⁵ Ahmet Güç, “Fonksiyonları Açısından Hz. Peygamber Döneminde Mescit ve Günümüze Getirdiği Değerler” *Diyanet İlmî Dergisi*, 3/27 (1964), 27.

¹⁶⁶ Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, (İstanbul: Gonca Yayınları, 1986), 2/190.

onlara ikramda bulunurdu.”¹⁶⁷ Günümüz eğitim öğretim kurumlarında kalan öğrencilere yapılan düzensiz burs veya bağışlara benzer nitelik taşıyan bu uygulamalardan, Hz. Peygamber’in (a.s) eğitime ve eğitimin desteklenmesine ne kadar önem verdiği anlaşılmaktadır.

Ayrıca Hz. Ömer’in (ra), camilerin Allah’ın anıldığı ve ibadet edildiği yerler olmaları hasebiyle, Mescid-i Nebevi’nin yanı başında “Betihâ” olarak adlandırılan bir revak tahsis ettiği ve “tartışmak, şiir okumak ve yüksek sesle konuşmak” isteyenlerin bu revaka giderek bu ve benzeri faaliyetlerini burada icra etmelerini istediği bilgileri mevcuttur.¹⁶⁸ Hz. Ömer’in (r.a) hem mescidin saygınlığıyla manevi atmosferine önem vererek hem de eğitim ve öğretim faaliyetlerinin, haftalık tatil uygulamasıyla daha da sistemleştirilmesini sağlayarak, kültürel etkinlikler için de ayrı bir yer tahsis ederek öğrencilerin diğer ilmî eğitim-öğretim etkinliklerine de önem vererek yapmış olduğu bu icraatlardan, mescid ve eğitim-öğretim fonksiyonlarının iç içe geçtiği, ayrılmaz bir unsur olarak bu fonksiyonun mescidlerde yer aldığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁹

Öte yandan Hz. Peygamber (a.s) rehberliğinde Mescid-i Nebî bünyesinde icra edilen eğitim-öğretim faaliyetlerinden, onun vaaz ve irşadlarından ve O’nu dinlemek ve dinin hükümlerini öğrenmekten yalnız erkeklerin değil kadınların da yararlanmış olmasından, eğitimin toplumun her kesimine yönelik olarak yürütüldüğü anlaşılmaktadır.¹⁷⁰ Hz. Peygamber (a.s) eğitim öğretim faaliyetlerinde yalnızca erkeklerin yer aldığı bir sistemi uygulamaktan çok uzaktı. Mescidde yapılan konuşmalardan hem erkek hem de kadın sahabeden oluşan cemaat faydalanmaktaydı. Kadınlar bunun yanı sıra Hz. Peygamber’in (a.s) kendilerine özel bir gün tahsis etmesi talebinde bulunmuşlardı.¹⁷¹ Konuyla ilgili olarak Ebu Saîd el-Hudrî’den (r.a) aktarılan rivayet şu şekildedir. “*Bir keresinde kadınlar: Ya Resûlullah! Sözlerinizi dinlemek için erkeklerden fırsat bulamıyoruz. Kendiliğinizden bize bir gün ayırınız.*” dediler. *Resûlullah (a.s) onlara bir gün tayin etti. Kadınlar o günde Hz. Peygamber’in (a.s) huzuruna geldiler, O da kendilerine vaaz etti ve bazı şeyleri emretti.*¹⁷²

¹⁶⁷ Müslim, “Zekât”, 161.

¹⁶⁸ Muhammed b. Abdulhay el-Kettânî, *Hz. Peygamber’in Yönetimi (et-Terâtibu’l-İdâriyye)* (çev. Ahmet Özel), (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 1/31.

¹⁶⁹ DüNDAR, “Bir Din Eğitimi Kurumu Olan Mescidin İslam’ın İlk Dönemlerindeki Fonksiyonları”, 196.

¹⁷⁰ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: Ankara üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1977),29.

¹⁷¹ Özcan, *İslam Eğitim Tarihinde Mescid ve Camilerin İşlevleri*, 37.

¹⁷² Buhârî, “İlim”, 36.

Tevhid hakikati, temel İslamî ilke ve öğretiler, Kuran'ın hükümleri, namaz, zekât, oruç, hac gibi ibadetler camide öğrenilirdi. Gece-gündüz, yaz-kış her saatte, büyük-küçük, kadın-erkek, bedevi-medeni herkese kapıları açık bir mektep olan camide/mescidde sadece teorik eğitim yapılmaz; ibadetler, davranışlar, dua ve zikirler, hukukî işlemler v.b pratik olarak görülürdü. İmam; namazdan sonra cemaate dönüp Allah'ın ayetlerini okur, açıklar, onların sorularını cevaplar, görüşlerini alır, tavsiyelerde bulunurdu. Bu görev, yalnızca imama has değildi. Salihler, fakihler, âlimler, bu halk mektebinin hocaları olup bildiklerini bir diğerine anlatmak ve öğretmekle yükümlüydüler. Mescid-i Nebî örneğinden bakıldığında camilerin/mescidlerin, müminlerin fikrî ve fiilî olarak eğitildikleri bir okul/mektep, bir terbiye/eğitim-öğretim kurumu vasfını taşıyan ibadet mekânları olma özelliği taşımasının elzemliği ve bu anlayış doğrultusunda istihdam edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.¹⁷³

Genel olarak bakıldığında kuruluşundan itibaren, camilerde kademeli olarak hemen hemen bütün ilimlerin ta'lime konu edildiği anlaşılmaktadır. Kur'ân ilimleri, dil (bütün bölüm ve dallarıyla Arapça), Hadis, Fıkıh ve Usulü, Kelam ve buna bağlı olarak "cedel" ile mezhepler bilgisi gibi dini ilimler daha ilk hicri asırdan itibaren camilerde okunmaya başlanmış, ikinci ve üçüncü asırlarda eğitim- öğretim sisteminde olgunluk derecesine ulaşmıştır. Yine bu asırlarda tercüme faaliyetleri ve dolayısıyla eskilerin kültür mirası diyebileceğimiz felsefe, matematik, tıp, kimya gibi ilimlerin tedris edildiği yerler de camiler/mescidler olarak kullanılmış ve bu mekânlarda bu faaliyetlere devam edilmiştir. Bu bakımdan gerek dinî, gerekse tabiî ilimlerin gelişmesinde mescidlerin/camilerin büyük rol oynadığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁴

Örneğin mescidde, dinî ilimlerin başını çeken Kur'ân'dan sonra ilk derlenen ve tedris edilen ilmin "tefsir" olduğu konuyla ilgili bir kaynakta ifade edilmiştir.¹⁷⁵ Yine dinî ilimlerin temeli sayılan hadis ilmi ise mescidde ta'lim edilmiştir. Hadis alanında meşhur olarak bilinen sahabilerin çoğu Medine'de yaşadıkları için buradaki eğitim merkezi olan Mescid-i Nebî, hadis eğitimi almak için gelenlerle dolup taşardı. Çok yönlü bir ilim müessesesi olan bu mescid, hadis eğitimi almak için gelenlerin uğrak

¹⁷³ Abdullah Yıldız, "Cami/Mescid Merkezli İslam Medeniyeti/Şehri ve Cami/Mescid Merkezli Diriliş", *Şehir Ve Medeniyetin İnşasında Din Görevlilerinin Rolü*, ed. Mustafa Sürün (İstanbul 2018), 9/174.

¹⁷⁴ Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 341.

¹⁷⁵ Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev: Nejet Gök, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 1/ 633.

yeriydi. Birer hadis mütehasıs olan Said b. Museyyeb (v. 94), Urve b. Zubeyr (93 / 712), İbn Şıhab ez-Zuhrı'nın (v. 124) ve daha nicelerinin Mescid-i Nebı'deki hadis halkalarında yetişmiş olduğu aktarılmaktadır.¹⁷⁶

Diğer ilimler arasında bugün de önemli yer tutan tıp ile alakalı olarak da mescidde dersler bulunmaktaydı. Mescid bünyesindeki ders halkalarında "tıp" önemli bir yer tutmuştur. Hz. Peygamber yeri geldiğinde sahabelerine temel tıbbi bilgiler verirdi. Örneğin bugün karantina olarak bilinen uygulamanın karşılığı diyebileceğimiz bir ifadesini onun şu hadisinde görüyoruz: “*Veba hastalığının çıktığı bir yerde bulunuyorsanız oradan çıknıayınız. Bir yerde veba olduğunu duyduğunuzda da oraya girmeyiniz*”¹⁷⁷

Mescidlerde öğretilen bir başka ilim alanı olarak, burada dil eğitimine de değinmek icap etmektedir. Hz. Peygamber (a.s) dönemindeki mescidde yürütölen eğitim faaliyetleri, İslâm topraklarının genişlemesi ve başka milletlerden kişilerin Müslöman olmasıyla beraber diğer şehirlerde de sonraki dönemlerde örnek alınarak devam ettirilmiişti. Başka milletlerin İslâm dinine girmesi, beraberinde Arapça dilinin de mescidde bir ders olarak eğitime dâhil edilmesini gerektiriyordu. Bu durum aynı zamanda sözlö kültürden yazılı kültöre geçişte de mescidin eğitim fonksiyonunun ciddi etkileri olduğunu kanıtlar niteliktedir. Konuyla ilgili olarak göze çarpan bir örnek olarak, Hz. Ali'nin (r.a), Arapça dil yapısının, Arap olmayan kişilerin müslöman olmasıyla beraber tahrife uğrayabileceğinden endişe ederek, Ebu'l Esved ed-Düelî'den bunun önlenmesi adına, bugün ilk örnek olarak addedilen Arapça gramer kitabı yazmasını istemesi burada zikredilmeye değeri bir durumdur.¹⁷⁸ Bunun üzerine kısa bir süre içerisinde Arapça, mescidlerde yürütölen eğitim programları arasına dâhil edilmiş ve yabancı dil dersi mahiyetinde mescid eğitimindeki müfredatta yerini almiişti.

Genel olarak mescidlerdeki eğitim ve öğretim faaliyetlerine, özelde ise Mescid-i Nebı'de uygulanmiiş olan teorik ve pratik eğitim sistemine bakıldığında göze çarpan en büyük nokta, eğitimin mescidlerle olan sıkı ve yadsınamaz bağlantısının, ibadet yaşamı ve dinî ve sosyal hayatta mihenk taşı rolö üstlenmiş olduğudur. Bu bağın ne kadar büyük ölçüde sağlandığını göstermesi ačíısından řu ifadelere yer vermek uygun

¹⁷⁶ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 90.

¹⁷⁷ Buharî, “Tıb”, 30.

¹⁷⁸ Robert Bertram Serjeant, *İslâm şehri*, çev. Elif Topçugil (İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992), 93.

olacaktır: Üniversite anlamında kullanılan “camia” ile “cami” sözcükleri arasındaki ilişkiye işaret eden şu ifadeler de konunun önemini ortaya koymaktadır. Arapça’da üniversite anlamında kullanılan “câmia” kelimesi “cami” ile aynı kökten türemiştir. Bugün İslam dünyasının birçok yerinde de “camia” kelimesi hem üniversite hem de cami için kullanılmaktadır. Başka hiçbir dilde ya da kültürde, ibadet mekânları ve eğitim kurumlarının böylesi bir çıkarım ve ortak nokta ile bağdaştırılması yoktur. Bu da bize İslam’da cami ile yükseköğretimin birbirinden nasıl ayrılmayacak kadar bütünleştiklerini göstermektedir.¹⁷⁹

Mescidlerin eğitim-öğretim işlevleriyle ilgili olarak yukarıda değinilmiş olan önemli ifade ve değerlendirmelerin ışığında, günümüz mescid/camilerinde de, eğitimin olması gereken boyut ve biçimde yeniden düzenlenmesi, bu fonksiyonunun mescidlere yeniden kazandırılması, İslam toplumları için bir zorunluluktur. Toplumumuzda bu fonksiyonun icra edilmesi ve idamesi için belli başlı sistemler oturtulmuştur. Örneğin; geleneksel temelleri Hz. Peygamber (a.s) tarafından atılıp O’nun ashâbı tarafından devam ettirilen eğitim modeli olarak Mescid-i Nebî eğitimini baz alarak günümüzde devam eden caminin eğitim şekillerinin genel itibariyle, hutbe, vaaz, sohbet, cami dersleri ve yaz kursları şeklinde sınıflandırılması mümkündür.¹⁸⁰

Ancak bu sınıflandırmada yer alan ve benzerlerinin teşkil ettiği mescid/camide eğitim fonksiyonunu yürüten olguların, şu anda bulunduğu durumdan daha da geliştirilip kurumsallaştırılarak devamının sağlanması, mescidlerdeki eğitim-öğretim fonksiyonunun Hz. Peygamber (a.s) zamanındaki gibi olması gereken biçime getirilmesi ve dinî ve sosyal hayatı aynı ölçüde yönlendirmesi ve ıslah etmesi açısından hayati öneme sahiptir.

2.2. İlim Meclisleri ve Mescidler

Mescidlerin eğitim-öğretim fonksiyonu, içinde oluşturulan meclisler ve meclis halkalarıyla icra edilmiş, bu bağlamda mescidlerin içerisinde birçok alanda ilim meclisleri oluşturulmuştur. Meclis terimi, ilk olarak bir hocanın herhangi bir camide edinmiş olduğu makam, daha sonra içinde eğitim-öğretim faaliyetleri ve ilmi tartışmaların yapıldığı her türlü "oturum" için kullanılmış olan bir terimdir. Kelime,

¹⁷⁹ Davut Işıkdöğün-Adem Korukçu, “Geçmişten Günümüze Eğitim Yeri Olarak Cami-Mescid”, *Akademik Araştırma ve Dayanışma Derneği Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 13/26, (Güz, 2015), 128.

¹⁸⁰ Yılmaz, *Camilerin Eğitim Fonksiyonu*, 96-130.

kökü oturmak anlamına gelen ج ل س “c-l-s” fiilinden türemiştir. Derslerin, oturma ağırlıklı bir anlam ifade eden "meclis" terimiyle karşılanması ile hocanın ders verme pozisyonu arasındaki sıkı ilişki de bu köken ve kavram ilişkisini ortaya çıkarmaktadır.¹⁸¹ Hatip el- Bağdadî de (v.463), kavramlar arasındaki bu ilişkiye değinerek meclis kelimesini ele almış ve “Sonra Cuma namazına gelirler, iki rek'at namaz kılarlar, ardından ilim öğretmek için oturup yerlerini alırlardı.”¹⁸² ifadelerini kullanmıştır.

Mescidlerde teşekkül etmiş, çeşitli alanlarda eğitim öğretim faaliyetlerini sürdüren belli başlı meclisler olduğu bilgisi mevcuttur. Örneğin, şairlerin bir araya gelerek şiir alanı hakkında müzakere yaptıkları “Meclisu's-şuara”, edebiyatçıların bir araya gelerek edebî konuların işlenmesini ihtiva eden “Meclisu'l-edeb”, vaaz ve ilmî konuşmaların icra edildiği “Meclisu'l-va'z”, çeşitli münazaraları ve tartışmaları konu alan “Meclisu'n-nazar”, hadis ilminin öğretildiği ve öğrenildiği “Meclisu'l-hadi's”, fıkıh ağırlıklı mevzuların bahis olduğu “Meclisu't-tedris”, Kadînin davalar ile ilgili iş ve işlemlerini yürüttüğü “Meclisu'l-hüküm”, fetva ve benzeri konular ile ilgili ilimlerin konu olarak ele alındığı “Meclisu'l-fetva” ve dinî veya dinî olmayan hususları ele alan her çeşit ilmin, eğitim-öğretim ve tartışma faaliyetlerinin yürütüldüğü “Meclisu'l-ilm” gibi meclis çeşitleri, mescidler bünyesinde yer almış olan eğitim-öğretim meclislerinin başlıcalarıdır.¹⁸³

Mescidlerde eğitim fonksiyonu öylesine ciddi ve süreklilik arz eden bir durumdu ki, İslam'ın yetiştirdiği, din ve dünya ilimleri hakkında İslam dininin yayılmasına ve yaşanmasına yön vermiş büyük âlimler, mescidlerden başlayarak aldıkları eğitimle bu merhaleye ulaşmışlar ve mescidler bu merhaleye ulaşılmasında temel basamak rolü üstlenmiştir. Örneğin İslam dininin meşhur âlimleri ve mezhep imamları, eğitimlerine camilerdeki halkalarda başlamış ve daha sonra kendileri de bu halkalarda ders vermişlerdir. Örneğin İmam Şafii (v. 204) küçük yaşlardan itibaren camilerdeki ders halkalarına katılmış, daha sonra kendisi bu tür halkaların müderrisi ve muallimi olmuştur. Camide öğrenci yetiştiren Ebû Hanife (v. 150) öğrencilerine derslerini yüksek

¹⁸¹ Kadri Yıldırım, “İslam Kültüründe Mescidin Eğitim Öğretim Fonksiyonu Üzerine Bir İnceleme”, *Diyanet İlmî Dergisi*, 44/4, (Ekim-Kasım-Aralık-2008), , 19.

¹⁸² Ahmed bin Ali bin Sabit bin Ahmed bin Mehdî el-Bağdadî, *el-Fakih ve'l-Mutefakkih*, (Kahire: nşr: Şeyh İsmail el-Ensârî, 1975), 2/131.

¹⁸³ George Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, çev: Ali Hakan Çavuşoğlu vd, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2004), 50.

sesle müzakere ettirirdi. İmam Malik (v. 179) Mescid-i Nebî'de, Hasan Basri' de Basra Mescidi'nde eğitim-öğretimle meşgul olmuşlardır. Çok yönlü bir İslam âlimi olan Taberî (v. 310) de tefsir, hadis, mantık, tarih, matematik ve tıp alanlarında zamanının bir kısmını eser yazmaya, bir kısmını da camide ders vermeye ayırırdı.¹⁸⁴ Mescidlerdeki eğitim öğretim faaliyetlerinin bu seviyeye ulaşmış olmasında elbette bir disiplin olması gerektiği söz konusudur. Zikredilen âlimler ve diğer birçok âlim, ancak mescidlerdeki disiplin ve profesyonel bir sistem sonucu ortaya konulmuş olan bir eğitimin parçası olarak ilim ve çalışmalarını gerçekleştirebilmişlerdir.

Çeşitli konularda dersler verilen Bağdat camilerine muallim ve müderris ta'yininin, “nakîbü'n-nükabâ” veya “nakîbü'l-Hâşimiyyîn” denilen resmî bir görevli tarafından yapıldığı ve bu görevlinin aynı zamanda derslerin sükûnet içinde geçmesini sağlamaktan da sorumlu olan bir nevî müdür vasfını taşıdığı bilgileri mevcuttur.¹⁸⁵ Yine aynı şekilde, eğitim öğretimin işleyişinin aksamadan idame etmesi için, mescid içinde olacak şekilde belirlenmiş bazı görevleri yerine getirmekle mes'ul kişiler vardı. Örneğin, bazı ders meclislerinde çok geniş halkalar teşekkül ettiği için hocanın sesinin ulaşamadığı yerlerde oturan öğrencilere, hocanın söylediklerini yüksek sesle tekrarlayarak onlara iletmekle sorumlu olan, ve bu göreve binaen “müstemlî” olarak adlandırılan görevliler vardı.¹⁸⁶

Mescidlerdeki eğitim öğretim faaliyetleriyle alakalı zikredilen bu ve benzeri görevlendirmelerin ve görevlilerin mevcûdiyeti, mescidlerdeki eğitimin sistematik bir işleyişe sahip olduğuna yönelik olarak küçük çaplı örnekler teşkil etmeleri açısından burada zikredilebilir. Bu da eğitimin, mescidlerin ayrılmaz bir unsuru ve işlevi olarak mescidlerin bünyesinde yer aldığı ve sistematik bir şekilde disipline edilerek icra edildiğini göstermesi açısından dikkate şayandır.

3. Karargâh/Askerî Şûra Fonksiyonu

Mescidlerin bir başka ve ilgi çekici fonksiyonu ise askerî kararların görüşüldüğü, askerî şûra mahiyetini taşıyan bir mekân olmasını sağlayan fonksiyonudur. Eğitim ve ibadet fonksiyonu kültürümüzde medrese ve külliyeler vasıtasıyla varlığını sürdürmüş

¹⁸⁴ Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, “Camî (Eğitim-öğretim ve Kültür Merkezi Olarak Mescid)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/50.

¹⁸⁵ Önkal-Bozkurt, “Camî”, 7/50.

¹⁸⁶ Ahmed Şevkî Abdüsselâm Dayf, *el-Asru'l-Abbasiyyu'l-Evvel*, (Kahire: by, 1966), 100.

olduğundan, bu gibi fonksiyonları mescidlerle bağdaştırmak kolay ve anlaşılabilir bir durumdur. Fakat savaş ve askeriye gibi olguların mescidle bağlantısını anlamlandırmak, bahsi geçmiş olan fonksiyonlardan daha yabancı ve alışılmadık bir durum teşkil etmektedir. Mescidlerin bu mahiyetteki diğer fonksiyonları haiz olmasının sebebini anlamak için İslâm'daki ilk model mescid olan Mescid-i Nebî'ye bakmak gerekir. Zira Hz. Peygamber (a.s) döneminde mescidin çok fonksiyonlu olması önceden planlanmış bir iş değildir. Mescidin, ibadet dışında diğer idarî ve sosyal hayata dönük bazı işlerin de merkezi olmasının bir takım nedenleri vardır. Özellikle devlet başkanı, komutan, muallim ve kadılık gibi idarî ve sosyal pek çok vazifeyi tabii olarak uhdesinde bulunduran Hz. Peygamber'in (a.s) sefer dışındaki zamanlarının büyük bir bölümünü mescidde geçirmesi, o dönemin siyasî, fizikî ve iktisadî şartları, toplumun bilgi ve beceri düzeyi gibi pek çok faktör, mescidin doğal bir şekilde çok fonksiyonlu bir yapıya dönüşmesine zemin hazırlamıştır.¹⁸⁷ Devlet ve henüz devlet geleneği olmayan, oturmuş bir düzeni ve kurumsal yapısı bulunmayan bir dönemde inşâ edilmiş olan Mescid-i Nebî, hayatî bir fonksiyon icrâ etmiş, yalnızca İslam'ın dünyaya açılan bir penceresi olmamış aynı zamanda İslam'ın ilk müessesesi vasfıyla pek çok rol ve sorumluluğu da üstlenmiş ve yürütmüştür. Buna göre mescid, İslam devletinin de yönetim merkezi haline gelmiştir. Hz. Peygamber (a.s) namazı burada kıldığı gibi devleti de buradan yönetmiştir.¹⁸⁸

Hz. Peygamber'in (a.s), Mescid-i Nebî'de dine ve devlete dair iş ve işlemleri birlikte yürütmesi, İslâm'da din ve devlet işlerinin ayrılmazlığı ilkesinin en güzel yansımalarından biri olarak gösterilebilir. Hz. Peygamber'in (a.s) mescidin hemen bitişiğindeki odasından çıkarak gerek dine gerekse idareye dair meseleleri ele aldığı ve sonuca bağladığı bilinmektedir. Hz. Peygamber'in (a.s) mescidle devletin idaresinin yapıldığı mekânı iç içe denilebilecek şekilde yakın tutma anlayışı, sonraki dönemlerde de devam ettirilmiş, hükümet merkezleri câmilerin yanında inşâ edilmiştir.¹⁸⁹ Devlet işlerinin en önemlileri arasında yer alan savaş durumu da, bu bağlamda elbette mescidin bünyesi altında oluşacak ve mescidin doğal bir fonksiyonu haline gelecektir. Bu

¹⁸⁷ Fethullah Zengin, "Hz. Peygamber Dönemi Medine'sinde Mescidin Sosyal ve İdari Rollerini Üzerine", *Uluslararası Cami Sempozyumu*, ed. Fikret Karaman v.d (Ankara: 2018), 2/835-838.

¹⁸⁸ Yusuf Bahri Gündoğdu, "Mescidlerin Ayrılmaz Bir Unsuru Olarak Eğitim", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 45(Bahar-2016), 318.

¹⁸⁹ Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, "Câmi", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), 7/46-56.

fonksiyonların çeşitlenmesine zemin hazırlayan bahsi geçen durum ve faktörler sonucunda, mescid askerî anlamdaki bir takım faaliyetlerin icra edildiği bir fonksiyona da sahip olmuştur.

Mescidin savaş, askerî şûra ve karargâh fonksiyonlarını tespit ederken, İslam'da savaşın nasıl bir olgu olarak ele alındığını anlamak açısından konuyla ilgili âyetlere değinmek faydalı olacaktır.

İslam'ın temel kaynakları olan Kur'ân-ı Kerim ve hadislerde savaş olgusuyla ilgili olarak, savaşın hangi durumlarda mübah görülmesi, savaşta nasıl bir tutum sergilenmesi gerektiğinin çerçevelerini belirleyen ifadeler yer almaktadır. Savaş ile ilgili âyetleri savunma ve marazın/kötülüğün engellenmesi için olacak şekilde iki açıdan değerlendirmek mümkündür. Bakara sûresinde “... *Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. Fitne öldürmekten daha kötüdür...*”¹⁹⁰ âyetinde savaşın uygulanabilirliğini caiz kılan iki sebep de belirtilmiştir. Fitnenin hâkim olduğu bir toplumda yaşanabilecek olumsuzluklar, hiç şüphesiz savaşın yol açabileceği tahribattan daha kötü ve daha büyük çapta tesirli olacaktır. İnsanların buldukları ve yaşamlarını sürdürdükleri yerden haksız yere çıkarılması veya bu yerlerdeki yaşamlarında olumsuzluklara maruz bırakılması Kur'ân'a göre savaşa izin verilmesini sağlayan durumlardandır. Bu sebepten yine bu âyetin sonrasında gelen diğer bir âyette “*Fitne ortadan kalkıncaya ve din yalnız Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın; fakat vazgeçerlerse, artık zalimlerden başkasına saldırmak yoktur.*”¹⁹¹ buyurulmuş ve bu gibi olumsuzlukların ortadan kaldırılması ve fitnenin tesirinin yok edilmesi için savaşmanın tabii gerekliliğine binaen savaşa izin verilmiştir. Bu âyette geçen fitne kelimesinin, Allah'a şirk koşmak ve şirkin doğurabileceği sonuçlar anlamında kullanıldığı ve yalnız Allah'ın olması gerektiği ifade edilen “din” kelimesinin ise, bu olumsuzlukları ortadan kaldırılacak tek sistem olan şariat ve ona itaat anlamında kullanıldığına dair yorum meşhur ve muteber müfessir İbn Atiyye (v.541), tarafından ifade edilmiştir.¹⁹² Hucurât sûresinde yer alan “*Eğer müminlerden iki grup birbirileriyle savaşarlarsa, hemen aralarını düzeltin; ikisinden biri diğerinin hakkına tecavüz etmiş olursa –Allah'ın emrine geri dönünceye kadar- haksızlığa sapanlara karşı savaşın; dönerlerse aralarındaki anlaşmazlığı adaletle*

¹⁹⁰ Bakara. 2/191.

¹⁹¹ Bakara. 2/193.

¹⁹² İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, 1/263.

çözümüne bağlayın ve herkese hakkını verin. Allah hakkı yerine getirenleri sever.”¹⁹³ âyeti de savaşın müsaade edildiği şart ve durumların anlaşılmasına ışık tutan ve fitnenin toplumsal huzursuzluk şeklinde de anlaşılabilceğini gösteren bir başka ve benzer âyet olarak burada değerlendirilebilir.

Savaşın mazur görülebileceği durumları belirten âyetlerin dışında, savaş esnasında, nasıl bir tutum takınılması gerektiğini de belirleyen âyet ve hadisler mevcuttur. “*Size karşı savaşanlarla siz de Allah yolunda savaşın, fakat aşırılığa saptmayın; Allah aşırılığa sapanları sevmez.*”¹⁹⁴ âyetinde savaş suçu sayılabilecek fiillerin önlenmesi kesin bir dille emredilmiştir. Buradaki aşırılığa saptmak üç şekilde anlaşılabilir. Birincisi; savaşmanın gerektiği zamanlarda kendileriyle savaşmanın emredildiği kişiler dışındakileri öldürerek aşırılığa saptaktır. İkincisi, savaş durumlarında yaratılış itibariyle, savaş ile ilgili kuvvet ve faaliyet gösteremeyeceğinden ötürü savunmasız olan ve bu yüzden öldürülmesi hiçbir yerde mübah görülemeyen kadınları ve çocukları ve kendilerine eman verilmiş olanları öldürerek aşırılığa saptmak, üçüncüsü ise bunlar dışında olan diğer savunmasız canlılara zarar vermek, öldürme şekli itibariyle aşırılık sayılacak türden eylemlerle savaşarak aşırılığa saptaktır.¹⁹⁵

Savaş esnasında, savaşın doğası gereği yaşanabilecek şiddetli çatışmalar sonucunda masumların zarar görebilme durumu ortaya çıkabilmektedir. Bu duruma binaen dikkatli davranılması ve bu istenmeyen üzücü durumların yaşanmasının önüne geçilebilmesi için Fetih sûresinde “*Eğer kendilerini henüz tanımadığınız mümin erkekler ve mümin kadınlar olmasaydı, bunları bilmeden ezmeniz ve bu yüzden üzüntü ve zarara uğramanız ihtimali bulunmasaydı (Allah ellerinizi onların üzerinden çekmezdi.)*”¹⁹⁶ âyetiyle, bu ve benzeri durumlarda dikkatli davranılması, gerektiğinde saldırının ertelenmesi veya iptali durumlarının değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. Âyette geçen “üzüntü ve zarara uğrama” anlamının verildiği “ma’rratun” ifadesi, utanç verici bir eylemin sonucunda duyulan sıkıntı ve bela gibi anlamlara karşılık gelen bir ifadedir.¹⁹⁷ Sıkıntı ve utanç duyguları bir suçluluk durumunun olduğu

¹⁹³ Hucurât, 49/9.

¹⁹⁴ Bakara. 2/190.

¹⁹⁵ Tûsî, *et-Tıbyan*, 2/143.

¹⁹⁶ Fetih, 48/25.

¹⁹⁷ Ebu’s-Sena Şihabuddin Mahmud el-Âlusî, *Ruhu’l-Mea’ni fi Tefsiri’l-Kur’ân-i’l-Azim*, (Beyrut: İdaretu’t-Teba’iyyeti’l-Muniriyyeti, 1938), 26/113.

zamanlarda belirlemektedir. Bu göz önünde bulundurulduğunda, bu ve benzeri eylemlerin savaş esnasında işlenen suçlardan sayılabileceği anlaşılmaktadır.

Âyetlerin yanı sıra Hz. Peygamber de (a.s) sefer ve savaşlarında ashabına dikkatli olunması gereken hususları telkin etmiş, tahribata ve zayiata sebep olabilecek davranışlardan kaçınmalarını bildirmiştir. Bir savaş yolculuğu esnasında askerlerden birisinin haksızca bir kuzu alıp yemek üzere hazırladığından haberdar olunca, gelerek kabı ters yüz etmiş ve “*Şüphesiz yağma, meyleden (lešten) daha az haram değildir.*”¹⁹⁸ buyurarak harp zamanları dahil olmak üzere yağmayı kesin ifadelerle yasaklamıştır. Ayrıca Hz. Peygamber’in (a.s) komuta ettiği orduya savaştan önce “*Allah’ın adıyla, Allah’ın inayetiyle ve Hz. Peygamber’in dini üzere (cihad etmek üzere) yürüyün. Sakın pîri fani yaşlıları, çocukları, kadınları öldürmeyin. Ganimetten bir şey çalmayın, ganimetlerinizi toplayıp uygun bir şekilde muhafaza edin. İyi davranış sergileyin, şüphesiz Allah iyi, güzel davrananları sever.*”¹⁹⁹ buyurarak savaş suçu sayılabilecek davranışlardan ashabını men etmiş ve savaş ortamında meydana gelebilecek olumsuzluk, tahribat ve masum insanların can kaybetmesine sebep olabilecek davranışların -savaştan hemen önce ashabına telkinde bulunarak- engellenmesini sağlamıştır.

Elbette ki konuyla ilgili olarak verilmiş olan âyet ve hadisler bu kadarla sınırlı değildir. Fakat çalışmanın amacından uzaklaşmaması için ve konu bütünlüğünün sağlanması adına yukarıda verilmiş olan âyet ve hadisler yeterli bilgilendirmeyi sağlayacaktır. Bahsi geçen âyet ve hadislerden yola çıkarak, İslâm’ın savaş ile ilgili belirlemiş olduğu sınırlardan, savaşın bazı durumlarda mubah görüldüğü ve her ne kadar mubah görülse de zararın en aza indirilebilmesi için gerekli önlem ve telkinlerin en az savaş kadar öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. İslam sadece savaş veya sadece barış dini değildir. Hayatın kaçınılmaz gerçeklerinin getirdiği durumlarda müslümanların ve insanların faydasına olacak olanı en güzel biçimde sistemleştirmeyi sağlayan biricik ve tek dindir. Bu anlamda hayatın en çarpıcı gerçeklerinden biri olan savaşın din ve toplumdaki yerini daha iyi anlayabilmek adına, dinin en merkezî konumu olan mescidlerin, askerî karargâh ve askerî şûra fonksiyonu açısından değerlendirilmesi ve bu fonksiyonun, günümüz mescidlerine model olarak yansıtılması elzemdir.

¹⁹⁸ Ebû Dâvûd, “Cihad” 128.

¹⁹⁹ Ebu Davud, “Cihad”, 90.

Mescidlerin sahip oldukları bu fonksiyonun mahiyetinin anlaşılması ve mescidle bağlantısının daha sağlam olarak ifade edilebilmesi için yine Hz. Peygamber (a.s) döneminde tesis edilmiş olan Mescid-i Nebî'nin örnekliğinin incelenmesi gerekmektedir.

Günde beş vakit camide cemaatle omuz omuza namaz kılan müminler tevhid, vahdet ve uhuvvet bilinçlerini Mescid-i Nebî bünyesinde ve rehberliğinde sürekli diri tutmuşlardır.

Hz. Peygamber (a.s), Mescid-i Nebî'yi bir ibadet mekânı olmasının yanı sıra sadece bir eğitim merkezi olarak değil askerî faaliyetler için bir nevi ordu karargâhı olarak da kullanmıştır. İslam toplumunun hayatî ve dinî yaşantısı hep mescidde aktif tutulmuş, Mescid-i Nebî; Medine'de şekillenen İslam medeniyetinin kalbi, İslâmî hayatın mihranı ve İslam toplumunun yaşam merkezi haline gelmiş sayılabilecek bir biçim ve önem kazanmıştır. Yeni kurulan İslam devletine ait bütün faaliyetler, bu merkezden yani Mescid-i Nebî'den yürütülmüştür. Hz. Peygamber (a.s), ashabıyla orada istişare ediyor, savaş ve barış kararlarını orada alıyor, savaşa gidecek ordularını yine burada düzenleyip teçhiz ederek buradan yola çıkarıyordu.²⁰⁰ Bu ve benzeri faaliyetler, mescidin kısa zamanda ve tabî bir ihtiyaç doğrultusunda askerî şûra ve ordu karargâhı fonksiyonuna da sahip olmasına, hatta savaş ve ordu iş ve işlemlerinin disipline edilmesine ve sistematik bir biçimde idame ettirilmesine olanak sağlamıştır.

Mescidin bu fonksiyonunun şu şekilde işlemiş olduğu söylenebilir: Devlet Reisi ve Başkumandan yetkileri ve iktidarı içinde Hz. Peygamber (a.s), belki de güvendiği arkadaşlarıyla istişare sonucu belirlenmiş olan bir askeri seferde ihtiyaç duyulan asker miktarı üzerinde bir karara varır ve bunu –muhtemeldir ki- bir cemaat namazı esnasında dönemin en merkezî mekânı olan Mescid-i Nebî'de ilân etmek sûretiyle bu maksatla açılan bir kayıt defterine kendilerini gönüllü olarak yazdırmalarını müslümanlardan isterdi. Hiç kimse düzenlenecek olan seferin ne tarafa olduğunu önceden bilemezdi, istenen asker miktarı sağlanır sağlanmaz, Hz. Peygamber (a.s) bunlara bir de kumandan ataması gerçekleştirir ve ancak bu kumandana gerekli talimatı verir, askerî yönden takip etmesi gerekli olan taktik, yol ve usulleri bildirirdi. Bazen daha da tedbirli davranıp gizlilik içinde hareket edildiğini gösteren vâkı'alar da bilinmektedir. Hz. Peygamber, mühürlü bir zarfı kumandana teslim eder ve ona “Şu açık arazi istikametinde ilerle ve

²⁰⁰ Yıldız, “Cami/Mescid Merkezli İslam Medeniyeti/Şehri ve Cami/Mescid Merkezli Diriliş”, 9/174.

üç gün bu cihette yol aldıktan sonra mektubu aç, içindeki talimatı yerine getir.” diyerek savaşın ayrılmaz bir unsuru olan istihbarat unsurunu da canlı tutmaktaydı. Her bir gönüllü kendi sahip oldukları silahları ile gelir ve şayet ihtiyaç varsa yönetim unsurları da bu hususta imkânlar çerçevesinde yardımda bulunurdu.²⁰¹ Nitekim savaş için gerekli teçhizatı temin edemeyen müminlerin bu konuda Hz. Peygamber’e (a.s) başvurduklarına dair “*Kendilerine binek sağlaman için sana gelip de “Sizi bindirecek bir şey bulamıyorum” diye cevap verdiği zaman harçayacak bir şey bulamamanın üzüntüsünden gözyaşları dökerek geri dönenlere de günah yoktur.*”²⁰² âyetinin referans teşkil ettiği söylenebilir. Zira Hz. Peygamber’in (a.s) komutan ve devlet amiri vasfına sahip olmasından ötürü bu gibi durumlarda kendisine başvurulurdu. Burada Hz. Peygamber’in (a.s) evinin ve devlet idaresi mekânının Mescid-i Nebî içerisinde yer aldığını da göz önünde bulundurursak askerî işlemlerin mescid bünyesinde yapılmış olması, dolayısıyla mescidin, ele almış olduğumuz bu fonksiyonu da haiz olduğu ve bu fonksiyonu aktif olarak icra ettiği anlaşılacaktır.

İlk askerî seferlerin, müşrik Mekkelilere karşı kervan yolunu kapamak maksadıyla tertiplenmiş olduğu malumdur. Bu şekilde bir müdahalenin başlaması, karşılıklı ve zincirleme tepkiler oluşmasında etken olmuştur. Hattâ bazen tabiatıyla pek önem arz etmeyen amaçlar doğrultusundaki ani seriyyeler tertipleme gerektiği oluyordu. Bu gibi durumlarda, devlet başkanı vasfına da sahip olan Hz. Peygamber’in (a.s) ikamet ettiği mahallin hemen bitişiğinde yer alan Mescid-i Nebî içerisinde tesis edilmiş olan ve Suffa diye adlandırılan bir nevi yatılı üniversite, yeterli bir kaynak teşkil etmiştir. Bu ve benzeri askerî faaliyetler hakkında yer alan sayısız örnek arasında Uhud savaşı için müşriklerin hazırlık yapıyor oldukları ve Medine'ye ilerledikleri öğrenildiği zaman İslam ordusunun kumandanları mesabesindeki ashabın ileri gelenlerinin, yanlarında silahları da olduğu halde bütün emniyet tedbirlerini almış olarak geceyi mescidde geçirmiş olmaları zikredilebilir. Ertesi gün ise Hz. Peygamber (a.s), cuma namazını kıldırdıktan sonra bir konuşma yapmış, bu konuşmasında ashabını harp için hazırlığa, ciddiyet ve cihada, sabır ve sebata teşvik etmiş, böyle davrandıkları takdirde

²⁰¹ Muhammed Hamîdullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları* (İstanbul: Yağmur Yayınları, 1991), 94.

²⁰² Tevbe: 9/92.

Allah'ın (c.c) zafer ve yardımına müyesser olacaklarını söyleyerek askerlerinin morallerini takviye etmiştir.²⁰³

Suffa mukîmleri daha önce de bahsedildiği gibi, en zahit ve en heyecanlı, umumiyetle ticaret, sanayi veya ziraî maksatlarla bir toprağa bağlı bulunmaktan uzak pek fakir genç kimselerdi. Bunlar, sadece asgarî seviyede kendilerine bir yaşama imkânı temin etmek ve çoğunlukla vakitlerini ilim elde etmek, ibadette bulunmak ve ruhî-manevî alanda inziva hayatı sürmek üzere şehirde açılan bazı işlerde çalışıp hayatlarının idamesini sağlamaya çalışan muhterem şahıslardı. Hz. Peygamber (a.s) kendilerine her zaman güvenir ve onlar da Hz. Peygamber'in (a.s) kendilerini sevk etmek istediği hedeflere derhal yönelir ve görevlerini gece gündüz demeden lâyıkiyle ifa etmede atik ve gönüllülük sergilerlerdi.²⁰⁴ Tarihî kaynaklar²⁰⁵, içeriği bu şahıslardan oluşan hususî kayıt defterlerine, gönüllülerin isimlerinin kaydedildiği durumu nakledişlerinde, genellikle ihtiyaç duyulan gönüllü sayısından daha fazla başvuruların mevzu bahis olduğunu rivayet etmişlerdir. Bu kaynaklar, yalnız Tebûk seferi hakkında bilginin değil, fakat aynı zamanda Mekke'nin Fethi gibi seferlerde de -ihtimal ki- bu gibi durumların vaki olduğundan bahsetmiştir.²⁰⁶

Mescidin savaş ve ordugâh olarak kullanılışıyla ilgili olarak; Hz. Peygamber'in (a.s), Uhud ve Hendek savaşlarında mescid edinmiş olduğu yerlerin olduğunu ve bu yerlerin bugün de ziyaret edildiğini belirtelim.

Nitekim Hz. Peygamber'in (a.s), Tebûk Seferi sırasında edindiği mescidlerin mevcut olduğu bilinmektedir. Mevzu bahis mescidlerin: Zî Huşub, Feyfa, Zu'l Merve, Rakka, Vadi, Said, Hıcr, Havda, Zu'l Cife, Şıkkı Tara, Betra, Ala', Zat-ı Hutmî, Ahdar, Zatu Zirab, Medaran ve Tebûk mescidleri olduğu bildirilmiştir.²⁰⁷

Bu mescidler şüphesiz mimari açıdan mükemmel değillerdi. Bir arazi düzeltilerek kenarları çevrilmek sûretiyle tesis edilmişlerdi. Hz. Peygamber (a.s), kiblesini belirler, bir taş veya hurma kütüğü ile işaretlerdi. Bu mescidlerin inşâ edilmiş gayeleri, zikredildiği gibi ibadetin yanında orduya gerekli talimatın verilmesi, ordu

²⁰³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, neşr. İhsan Abbas, (Beyrut: by, 1957-1968), 2/37-38.

²⁰⁴ Hamîdullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, 94.

²⁰⁵ Buharî, "Cihâd", 140; Müslim, "Hacc", 424.

²⁰⁶ Hamîdullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, 95.

²⁰⁷ İbn-i Hişâm, *es-Sîret'un-Nebeviyye*, 4/172-173.

taktik ve stratejilerinin belirlenmesi ve sefere katılacak olan askerlerin morallerinin zinde tutulması olarak ifade edilebilir.²⁰⁸

Mescidin bu fonksiyonunu örnek alarak benimseyen ashâb, ileriki dönemlerde tesis edilmiş olan mescidlerin de aynı fonksiyonu taşımasını sağlayarak bu işlevi mescidle iç içe ve canlı olarak hayatta tutma faaliyetlerinde bulunmuştur. Örneğin; Hicretin 14. (veya 16.-17. yılında) kışı geçirmek maksadıyla Utbe b. Nâfi tarafından, bir ordugâh olarak kurulan Basra'da, yerleşke planı gereği ordugâhın orta yerinde cami ve karşısına “dâru'l-imâre” denilen kumandan makamı yaptırıldığı, yine Sa'd bin Ebî Vakkas'ın da hicretin 17. yılında kurulmuş olduğu bilinen Kûfe'de aynı şekilde hareket ettiği ve yerleşkenin merkezî yerine, mescidin yanı başına 40.000'den fazla insanı alacak kadar genişlikte dâru'l-imâre yaptırdığı konuyla ilgili yapılan bir çalışmada aktarılmıştır.²⁰⁹

Daha önce, eğitimin mescidin bünyesinde yer alan işlevlerinden biri olduğuna değinilmişti. Yani İslâm'ın ilk dönemlerindeki mescid algısında, eğitim mescidle beraber yürütülen, mescid içerisinde yer alan bir sistemdi. Eğitim fonksiyonunun mescidlerde yürütüldüğü göz önünde bulundurulduğunda, dolaylı olarak mescidin ordugâh ile bağlantısını ifade etmesi adına şu bilgilere de yer vermek uygun olacaktır. İslâm'ın ikincisi halifesi Hz. Ömer'in (r.a), resmî olarak fıkıh öğretimi görevlendirmesi ile Hıms, Dımaşk ve Filistin'e gönderdiği bilinen meşhûr sahabelerden Muaz b. Cebel, Ebu'd-Derda ve Ubade b. Samit dışında,²¹⁰ resmî bir görevlendirme olmadan bölgeye gelmiş olan diğer sahabelerin, özellikle Dımaşk, Hıms ve Filistin ordugâhlarında ikamet eden sahabelerden olduğu malûmatı konuyla ilgili bir çalışmada mevzu bahis edilmiştir.²¹¹ Yani kaynaklarda değinilmiş olan bu bilgilerden yola çıkarak, mescidin eğitim ile beraber ordugâh fonksiyonuna da işaret ettiği söylenebilir.

Mescidin icra ettiği ordugâh fonksiyonunun, işlev olarak kullanımıyla ilk bağlantılı olduğu savaş konusu ile alakalı bazı başka bilgilere daha değinmek, mescidde bu fonksiyonun başka hangi açılardan da ele alındığını ve icra edildiğini anlamaya yardımcı olacaktır. Nitekim ordunun teçhizat ve diğer alanlardaki ihtiyaçlarının

²⁰⁸ Bozkurt, *Asr-ı Saadet'te Mescid*, 76.

²⁰⁹ Baykal, “İslam İctimaî Hayatında Mescid ve Cami”, 18.

²¹⁰ Ebû Abdullâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 2/344.

²¹¹ Ahmed Emîn b. İbrâhîm et-Tabbâh, *Fecrü'l-İslam* (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî 1969), 188.

karşılanması için Tebük Seferi zamanlarında Hz. Peygamber (a.s), minberden iki defa halkı ordu için yardım ve destekte bulunmaya çağırmıştır. Bilhassa Hz. Osman (r.a) bu sayede sefer için Hz. Peygamber'in (a.s) teşvikleriyle orduya büyük mali destek sağlamıştır.²¹²

Mescidin üstlendiği savaş ile ilgili diğer görevlerden biri de, bu mekânların yine Hz. Peygamber (a.s) döneminde bir çeşit askerî hastane olarak kullanılmış olmasıydı. Savaşlarda kadınlar hasta bakıcı olarak çalışırlardı. Nitekim hadis kaynaklarında, Bedir savaşında yaralananların, kadın sahabiler tarafından tedavi edildikleri ve bazı yaralıların da Medine'ye sevk edildikleri aktarılmıştır.²¹³ Yine savaş ile ilgili ve savaşın tabii bir sonucu olarak ortaya çıkan bir diğer konu olan ganimetlerin, tespiti ve dağıtılması işlemi de, savaşla ilgili diğer bütün durumlarda olduğu gibi mescidde gerçekleştiriliyordu.²¹⁴ Nitekim mescid sonraki dönemlerde de askerî fonksiyon rolünü ve önemini muhafaza etmiştir. Düşmana karşı cephe oluşumunda mescidlerin rolü büyük olmuş, komutanlar buralardan destek ve yardım istemişlerdir. Örneğin Hz. Ömer (r.a), Irak'ta İslâm ordularının gerileyişini Medine minberinden ilân etmişti. Yine birinci dünya savaşı esnasında savaşın yaşandığı İslâm beldelerinde mescidlerin, asker kayıt ofisleri, asker sevkiyat merkezleri ve cephane depoları olarak kullanıldığı bilinmektedir.²¹⁵

Hz. Peygamber (a.s) dönemi mescidi model alınarak, mescidin sahip olduğu fonksiyonlardan biri olan askerî karargâh/ordugâh fonksiyonu ile ilgili bilgiler, mescidin savaş ve savaş işleri ile ilgili olarak nasıl hayatî bir rol üstlenmiş olduğunu göstermektedir. Günümüz mescidlerinde, mevzu bahis fonksiyonların hemen hepsi denilebilecek kadarının yitirilmiş olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, mescidlerin sahip olduğu bu önemli fonksiyonun da yeniden değerlendirilmelere konu edilmesi ihtiyacı hâsıl olmaktadır. Müslüman toplumlarda, mescidlerde irad edilen hutbe, vaaz gibi halkı irşada yönelik faaliyetlerde, toplumsal ve idarî anlamda hayatî önem taşıyan savaş konusunun, mescidin ruhanî havası içerisinde zikredilmesi ve bu konuda müslüman toplumların, savaş ve benzeri durumlarda mescidlerin nasıl bir işlev icra etmesi ve nasıl bir rol üstlenmesi gerektiğini anlaması sağlanmalıdır. Bu

²¹² Ahmed bin Hanbel, el-Müsned (Beyrut, by,1969), 3/487.

²¹³ Buharî, "Tıb", 2.

²¹⁴ İmâduddîn Ebû'l Fidâ İsmâîl İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Tarih* (Mısır, by, 1932), 7/70.

²¹⁵ Ahmet Önkâl, *Resûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu* (Konya: 1983), 247.

doğrultuda, mescid ve savaş olgusu arasındaki bağlantı hakkında, İslâm'da mescidler ile alakalı Hz. Peygamber (a.s) ve ashabının uygulamaları ışığında örneklik teşkil eden uygulamalar rehberliğinde bir bilinç, anlayış ve tutumun şekillendirilmesi gerekmekte ve bu faaliyetler günümüz Müslüman toplumlarında mescidin olması gerektiği konumda değerlendirilebilmesi için ciddi önem arz etmektedir.

4. Elçileri Kabul ve Toplum-Devlet İşlerinin İdaresi Açısından Diplomatik Fonksiyon

İslâm tarihinde mescidlerin icra ettiği görevler, İslâm'ın, diğer beşerî veya semavî dinler gibi din ile dünya işlerinin arasına ayırım koymadığının, aksine din ve dünya işlerini bütün olarak ele aldığıının kanıtıdır. İslâm, mescidleri ibadetlere özel kılmayıp, toplumsal merkez haline getirerek, hayatın odağına dini yerleştirmeyi, ibadetleri yaşamın bir parçası kılmayı, devlet-halk ilişkisini dengede tutmayı, sınıflaşmanın oluşmasını engellemeyi ve insan ilişkilerini kulluk zeminine oturtmayı hedeflemiştir. Mescidlere eğitim, terbiye, düşünce, rehberlik, birlik ve beraberlik, dayanışma, yardımlaşma olguları ile toplumun yapısına işleyen, sosyal kalkınmayı sağlayan ve toplumun inşasında önemli rol oynayan vazifeler yüklenmiştir.²¹⁶

İnsan ve toplum hayatını en yakından ilgilendiren diğer bir olgu siyasettir. Tarihin hemen her döneminde ve hemen her toplumda siyaset, gerek teorik gerek pratik ve sistemsel olarak var olagelmıştır. İnsan hayatını, bireysel ve toplumsal anlamda karşılaşılabilecek zararlardan asgarî düzeyde hasarla kurtarmayı temel gaye olarak sunmuş olan İslâm dini, siyaset alanında da bu gaye doğrultusunda düzenlemeler ortaya koymuştur. Yönetim ve siyasette adalet, şûra (danışma/ortak akıl) ve itaat v.b gibi kavramlarla şekillendirilen bu düzenlemeler, Hz. Peygamber (a.s) önderliği ve örnekliğinde, sahabelerin uygulamalarıyla hayata geçirilmiş ve örnek bir sistem oluşturulmuştur. Mescidlerin bu alandaki rolünü de incelemek ve anlamak, İslâm toplumunun merkezî mekânları olan bu yerlerin hayatî fonksiyonlarından biri olan bu fonksiyonunu da anlamak açısından elzemdir. Doğru şekilde anlayabilmek için, diğer fonksiyonlarda olduğu gibi bu fonksiyonda da ilk örnek olarak karşımıza gelen Mescid-i Nebî'yi siyasî anlamda icra etmiş olduğu iş ve işlemler açısından bazı örneklerle

²¹⁶ Cahit Karaalp, "Kur'ân'da "Mescid" Kavramı Ve Türkiye'de Cami Hizmetlerinin İyileştirilmesi", *Van İlahiyat Dergisi*, 9/14, (Haziran-2021), 66.

incelemek gerekmektedir. Bu fonksiyonun anlaşılması ve değerlendirilmesinden önce Kuran’da siyaset ve yönetim ile ilişkilendirilebilecek birkaç ayete yer vermek doğru olacaktır.

Nisa sûresinde, konuyla ilgili önemli ipuçları içeren iki âyet mevcuttur: “*Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ulü’-emre de. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz –Allah’a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu, Allah’a ve peygambere götürün. Bu, elde edilecek sonuç bakımından hem hayırlıdır hem de en güzeldir.*”²¹⁷ Âyette geçen ulü’l-emr kavramı için, Ebû Hureyre (v.58) isnatlı bir rivâyette bu kelimenin yöneticiler manasına karşılık olarak anlamlandırıldığı aktarılmaktadır.²¹⁸ Söz konusu rivâyette Hz. Peygamber’in (a.s) “*Bana itaat eden Allah’a itaat etmiştir. Benim emîr(ta’yin ettiği)ime itaat eden de bana itaat etmiştir. Bana isyan eden Allah’a isyan etmiştir. Benim emîr(ta’yin ettiği)ime isyan eden de bana isyan etmiştir.*”²¹⁹ buyurduğu zikredilmiştir. Başka bir anlam olarak da bu kelimenin, âlimlerden ileri gelenler şeklinde tabir edilebileceği de ifade edilmiştir.²²⁰ Bu kelimenin aynen kullanıldığı bir başka âyet olan “*Kendilerine güven veya korku veren bir haber geldiğinde onu yayıyorlar. Hâlbuki onu Resûlulah’a ve aralarından yetki sahibi kimselere götürselerdi, içlerinden haberin mana ve maksadını çıkarabilenler şüphesiz onu anarlardı...*”²²¹ âyetinde, benzer bir anlam olarak birlik komutanı veya valilik görevindeki kişiler için bu kavramın kullanıldığı ifade edilmiştir.²²²

Her iki âyette mezkûr olan ulü’l-emr kavramından anlaşılan şudur ki; bu kelime ihtilaf olmadan yöneticilik vasfına işaret eden, bu anlamda kullanılan bir kavramdır. “*Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ulü’- lemre de. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz –Allah’a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu, Allah’a ve peygambere götürün. Bu, elde edilecek sonuç bakımından hem hayırlıdır hem de en güzeldir.*”²²³ âyetinde toplum içerisinde yaşanan bir ihtilaf veya anlaşmazlık söz konusu olduğunda bunun yöneticilik vasfına sahip kişilere arz edilmesi gerektiği bildirilmiştir.

²¹⁷ Nisa, 4/59.

²¹⁸ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 7/176.

²¹⁹ Buhârî, Cihad, 109; Müslim, “İmâret”, 43.

²²⁰ Tûsî, *et-Tıbyan*, 3/236.

²²¹ Nisa, 4/83.

²²² Tabersî, *Mecmau’l-Beyan*, 3/119.

²²³ Nisa, 4/59.

Özelde, âyetin indiği dönemde yöneticilik vasfına da sahip olan Hz. Peygamber'e (a.s), genelde ise yöneticilik makamına getirilmiş olan kişilere sorunların arz edilmesi gerektiğini bildiren bu âyetten, yöneticilik, idare ve yönetim olgularının İslâm'daki yerine ışık tutan ifadelerin anlaşılması mümkündür. Bu vasfa sahip kişilerin danışma ve çözüm mercii olarak ifade edilmesi üzerinden de, toplumun yönetici vasfına sahip kimliklere nasıl yaklaşması gerektiği ve yönetici vasfına sahip kişilerin de toplumda yer alan bireyler için nasıl bir görev ifa etmesi gerektiğinin genel bir çerçevesi ortaya çıkmaktadır. Zikredilen âyetin siyasî bağlamda bir anlam taşıdığına başka bir işaret olarak, Kuran'ı anlamada etkili ve gerekli bir yöntem olan siyak-sibak tekniği ile öncesindeki âyetin de ele alınarak burada değerlendirilmesi uygun olacaktır. Nitekim *"Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne güzel öğütler veriyor. Şüphesiz Allah her şeyi işitmekte, her şeyi görmektedir."*²²⁴ Âyet hakkında ifade edilmiş olan açıklamalardan yola çıkarak, âyette geçen emanet kelimesiyle, korunması istenen maddi veya manevi değerın ifade edilebileceği, kişinin kullanıp sahibine tekrar teslim etmek üzere aldığı eşyanın emanet olduğu gibi devletin hizmet ve yönetim makamlarının da emanet olarak değerlendirilebileceği kast edilmiştir.²²⁵ Âyette mezkûr olan emanet kelimesinin bu anlamı ve bir sonraki âyette geçen yöneticilik ve idare olgularıyla alakalı ifadeler göz önünde bulundurulduğunda, âyetlerin genel anlamda siyaset ile bağlantılı bazı ilke ve öğütler içerdiği söylenebilmekte ve bu bağlamda konuyla ilgili olarak değinilmek istenen noktaları ifade etmek için mezkûr diğer âyetlerle beraber burada zikredilmesinde bir sakınca görülmemektedir.

İslâm'da siyaset alanıyla ilgili bir soru olan, Hz. Peygamber'den sonra (a.s), yöneticilik ve idare makamına kimlerin hangi şartlarda gelebileceği başka bir çalışma konusu teşkil edecek çapta bir konu olduğundan burada ayrıntıya girilmeden şu ifadelere yer vermekle yetinilecektir: Yukarıda konuyla ilgili olarak aktarılmış olan ve başkaca kaynaklarda da yer verilmiş olan rivâyette geçen emîr kelimesinin mahiyetiyle ilgili olarak; buradaki emîr ile kastedilenin, insanlara dini öğreten, insanlara -İslâm'ın

²²⁴ Nisa, 4/58.

²²⁵ *Kur'ân Yolu Meali*, çev. Hayrettin Karaman vd, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019), 86.

ölçütlerini belirlemiş olduğu- iyiliği emredip, onları kötülükten sakındıran dindar âlimler olduğu ifadelerine yer verilmiştir.²²⁶

Mescid, siyasî meselelerin müzakere edildiği bir istişare meclisi, diplomatik görüşmelerin yapıldığı bir resmî toplantı salonu özelliğine sahip idi. Hz. Peygamber'in (a.s) dinin tebliğcisi olduğu gibi aynı zamanda bir devlet başkanı olduğu da bilinmektedir. Bu sıfatla O, meşvereti temel prensip kabul ederek devletini alakadar eden çeşitli meseleleri ahabî ile mescidde görüşmüş, her biri kendi inisiyatifince hareket ettiğinden ayrı ayrı küçük birer devlet teşkil ettiği söylenebilecek çeşitli kabilelerin temsilcilerini hep mescidde kabul ederek görüşmelerde bulunmuştur. Böylece mescid, Hz. Peygamber'in (a.s) uygulamalarıyla bir hükümet merkezi konumunu arz etmekteydi.²²⁷ Zira mescid, tesis edildiği ilk dönemlerde cemaat halinde ibadet gayesi gütmüştür fakat cemaat çoğaldıkça mescid, toplumun siyasî ve dinî merkezi mahiyetini kazanmıştır. Bu mahiyete büründükten sonra Hz.Peygamber (a.s), müminleri orada Allah'a itaate çağırmanın ve rehberlik etmenin yanında, müslümanların siyasî ve dinî isteklerini ve sorunlarını da yine burada halletmiştir.²²⁸ Nitekim konuyla ilgili yapılmış bir çalışmada kaynaklardan aktarıldığına göre, hükümdar veya diğer adıyla idarecilik görevinde bulunanların, idare ve hükümet binası sayılan mekânları, başta Hz. Peygamber (a.s) olmak üzere Medine'de, daha sonraki dönemlerde ise sahabeler tarafından Fustat, Şam, Basra ve Kûfe'de mescidin yanında tesis ettirilmiş olması, Daru'l-imâre ve kasırların yine Basra ve Fustat'taki gibi mescidin bulunduğu alanın genişlemesi ve büyümesiyle beraber mescidin içerisine dahil edilmesi, İslâm siyasî tarihi ve kültüründe mescidin nasıl bir rol üstlenmiş olduğunu ve nasıl bir faktör teşkil etmiş olduğunu göstermektedir.²²⁹

Hz. Peygamber'in (a.s) vefatından sonra da bir dönem daha mescid aynı fonksiyonunu devam ettirmiştir; halifelere orada biat edilmiş, devleti ilgilendiren mevzularda halifeler minberden halka seslenmişler, icraatlar ve kararlar hakkında halkı bilgilendirmişler. Hz. Osman da, asilerin suçlamaları ile karşılaşınca kendini minberden savunmuştur.²³⁰

²²⁶ Muhammed bin Yûsuf Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît* (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993), 3/290.

²²⁷ İmâduddin Halîl, *Dirase fi's-Sîra* (Beirut: by, 1977), 149.

²²⁸ Küçük, "Dinlerde İbadet ve Mâbed", 50.

²²⁹ Bozkurt, *Asr-ı Saadet'te Mescid ve Fonksiyonları*, 54.

²³⁰ Hasen İbrahim Hasen, *Tarîhu'l-İslâm* (Kahire: by, 1964), 1/ 523-524.

Yine bir başka açıdan, siyasî olarak mescid, yönetici ve halk arasında doğal bir bağlantı sağlıyordu. Halk, herhangi bir bürokratik handikapla karşılaşmadan beş vakit namazda mescidde bulunan idarecisi ile rahatça görüşebiliyor, her türlü temennisini, gerektiğinde vali, maliye görevlisi, ordu komutanı vb. gibi hizmet âmilleriyle alakalı şikâyetlerini çekince olmadan bir üst merciye iletebiliyordu. Aynen Hz. Peygamber'in (a.s) yaptığı gibi, Hz. Ömer de (r.a) beş vakit namazdan sonra hemen kalkıp evine gitmiyor, mescidde bekliyor, müslümanların söyleyeceklerini dinliyor, dert ve şikâyetleri ile ilgileniyordu. İslam ülkesinin çeşitli yerlerinde çeşitli görevlerde bulunan idareciler, her an devlet başkanına şikâyet edilmeleri ve şikâyetlerin dikkate alınması mümkün olduğundan yönetimde titiz ve özverili davranma mecburiyetini hissediyor, adalet ilkelerinin dışına çıkamıyorlardı. Böylece günümüzde hükümetlerin büyük değer verdikleri kamuoyu ile temas, İslâm'da bundan on dört asır önce mescidin sahip olduğu fonksiyon ile mükemmel bir şekilde sağlanmış oluyordu.²³¹

Hicretin ardından heyetlerin, Medine'ye gelişi, bu faaliyetlerdeki amaçlar ve ziyaretler sonrasındaki durum ve gelişmeler incelendiğinde, mescidlerin İslâm'ın yayılması açısından büyük öneme sahip oldukları anlaşılmaktadır. Mekke'nin fethinin ardından Kureyş ve Hevâzin kabilelerinin İslâm'ı kabul etmesi ve Tebük seferi zamanında Arabistan'ın kuzey kesiminin İslam hâkimiyetini kabul etmeleri ile beraber çeşitli kabileler Medine'ye heyetler göndermeye başladı. Her ne kadar daha önceki dönemlerde de heyetlerin görüşme sağlamak için Medine'ye geldikleri bilinse de hicretin dokuzuncu yılında bu faaliyetlerin yoğun şekilde gerçekleşmesi üzerine bu seneye "*Heyetler Yılı*" anlamında "*Senetü'l-Vüfûd*" denilmiştir.²³²

Bu durum o kadar sık ve yaygın bir hal almıştı ki Hz. Peygamber'in (a.s), doğal bir şekilde zamanla idare merkezi olarak kullanılmaya başlanmış olan mescidde bu heyetlerin ağırlanması ve gerekli görüşme ve müzakerelerin sağlanması için, mescidde "Üstüvânetü'l-Vüfûd (heyetler sütunu)" adıyla meşhur olmuş bir sütun çevresinde bu faaliyetleri gerçekleştirmiş olduğu bilinmektedir.²³³ Gelen heyetlerin ağırlanması için ensardan bazı sahabelerin evlerinin kullanılmasının yanı sıra Mescid-i Nebî'nin bünyesinde yer alan Suffa'da ve Mescid'in yanında tesis edilen bir çadırda da heyetlerin

²³¹ Muhammed Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş* (İstanbul: by, 1981), 67, 73.

²³² İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 4/203.

²³³ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, (Ankara: DİB Yayınları, 2012), 255.

ağırlanması gerçekleştiriliyordu.²³⁴ Kaynaklardan anlaşıldığına göre Hz. Peygamber'in (a.s), elçileri en iyi şekilde karşılaması ve ikamet edecekleri yere yerleştirmesi ve Medine'de elçilerin misafir edilmesi için mescid dışında hususî bir misafirhanenin bulunmasıyla ilgili olarak Hubeyb b. Amr'den (r.a) gelen bir rivayet mevcuttur: "Biz Selâman heyeti olarak Rasûlullah'a (a.s) geldik. Yedi kişiydik. Mescidin kapısına geldiğimizde Rasûlullah (a.s) ile karşılaştık. Cenaze namazı kılmak için mescidden çıkıyordu. O'nu gördüğümüzde selam verdik; selamımızı aldı ve "Siz kimlersiniz?" diye sordu. "Biz Selâman kabilesindeniz. Kendimiz ve kabilemiz adına İslâm'ı kabul ettiğimize dair size biat etmeye geldik." dedik. Rasûlullah (a.s), hizmetçisi Sevban'a döndü ve : "Bunları heyetlerin kaldığı yere götür." diye emir verdi. Biz Sevban'la beraber yürüdük, geniş bir eve geldik. Etrafı hurmalarla çevrili olan bu evde daha başka Arap heyetleri de vardı. Burası Neccaroğulları'ndan Remle bintu'l-Hâris'in (r.a) eviydi."²³⁵

Günümüzdeki konsolosluklar gibi de değerlendirebileceğimiz bu ağırlama faaliyetlerinden, mescidin bünyesinde ve çevresindeki evlerde siyasî anlam teşkil eden bir fonksiyonun vaki olduğu anlaşılmaktadır. Yine konuyla ilgili olarak, Hz. Peygamber'in (a.s) haricî bölgelerden gelen elçileri kabul etmesinden önce, teşrifatçı tarafından heyetteki elçilerin bu kabul-görüşmenin nasıl olacağı hakkında bilgilendirilmesi, Yine Hz. Peygamber'in (a.s) elçilerle görüşme gerçekleştireceği zaman en yeni ve en güzel kıyafetlerinden giyerek bu resmî görüşmede bulunması ve benzeri resmî protokollerin işleyişi hakkında bilgiler mevcuttur.²³⁶

İslâmiyet, Medine dışındaki bölgelere intikal etmeye başladığında Hz. Peygamber (a.s), birçok bölgelere vali, zekât, cizye ve ganimet gibi devlet gelirlerinin tahsil edilmesiyle ilgilenecek "âmil" denilen devlet memurları statüsünde değerlendirilebilecek görevlilerin tayin edilmesini sağlamıştır. Hz. Peygamber (a.s), Medine dışında bulunacağı zamanlarda da yerine vekil tayin eder veya birliklerin başında bizzat bulunamayacağı dönemlerde, sefere gidecek birliklere veya orduya

²³⁴ Sarıçam, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, 255.

²³⁵ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, (Beirut: Dârü's-Sâdr, 1968), 1/332.

²³⁶ Bozkurt, *Asr-ı Saadet'te Mescid ve Fonksiyonları*, 82.

komutan görevlendirmesi yapardı.²³⁷ Hepsi devlet idaresini alakadar eden bu ve benzeri görevlerin belirlenmesi ve icra edilmesi de elbette mescidden gerçekleştiriliyordu.

Hz. Peygamber'in (a.s) Medine'ye hicret etmesinin ardından kısa bir süre içinde müslümanlar şehirde bulunan diğer etnik ve dinî topluluk ve unsurlarla ilişkiler öncelik olmak üzere bir dizi problemi halletmek durumunda kalmışlardır. Bu nedenle de hemen siyasî bir yapılanmaya gitme ihtiyacı hissetmişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber (a.s) hicret sonrasında ortaya çıkmış olan ve çeşitli kesimlerden oluşan bu yeni ve kozmopolit toplumun, güncel bir sistemle inşâsını sağlamak, bu yeni yerleşimin iktisadî ve sosyal hayat açısından entegresini sağlamak adına düzenlemeler oluşturmuştur. Bu düzenlemelerin en çarpıcı örneği şüphesiz kardeşleştirme kelimesiyle ifade edilen “muâhât” uygulamasıdır.²³⁸

Hz. Peygamber'in (a.s), hicretin ilk yılının ortalarına doğru, muhacir ve ensârı toplayıp bu uygulamayı Mescid-i Nebî'de gerçekleştirdiği nakledilmiştir. Toplumun düzen ve asayişini sistemleştirmede büyük rol ve öneme sahip bu etkenin mescidde gerçekleştirilmiş olması da yine aynı şekilde mescidin devlet idaresi için istihdam edilen ve bu fonksiyonu tek elden icra etme mahiyetini haiz olan bir mekân olduğunu göstermektedir. Nitekim İlk İslam devletinin şekillendiği bu dönemde idarî ve içtimaî işlerin tek bir merkez olarak mescidden icra edilmesi, toplumda huzuru sağlayacak ortak bir dilin oluşması ve devlet işlerinin bürokratik araçlar olmadan sıklıkla gelişen ani ihtiyaçlara derhal ve yerinde çözümler geliştirilerek halledilmesi gibi fayda ve avantajlar sağlamıştır.²³⁹ Nitekim Halifelerin beldelerdeki temsilcileri hükmünde olan valiler, merkez mescidlerde imamlık görevini yerine getirir, bu imamlık görevinin yanı sıra kadılık ve kumandanlık gibi diğer vazifeleri de icra ederlerdi. Bu sistem halkın yöneticileriyle bütünleşebilmesi için uygun görülmüştü. Halkın yöneticisi konumundaki idarî kimliğe sahip kişiyle görüşmesine ne derece önem verildiğine dair; Hz. Ömer'in (r.a), yöneticilik görevini icra ettiği daireye ahşaptan süslü bir kapı taktırması hakkında Sa'd b. Ebî Vakkâs'a (r.a), bu kapının görünüşü itibariyle halkta çekince oluşturabileceği durumundan ötürü kapıyı yıktırmasını emretmesi ve bunun üzerine

²³⁷ Sarıçam, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, 298.

²³⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 2/146.

²³⁹ Zengin, “Hz. Peygamber Dönemi Medine'sinde Mescidin Sosyal ve İdari Rollerine Üzerine”, 2/837.

Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın (r.a), Kûfe camilerinden birinde kalmaya devam etmesi burada zikre şayan bir durum teşkil etmektedir.²⁴⁰

Çalışmanın bu başlığıyla ortak sayılabilecek noktalarından ötürü, mescidin yargı ve maliye ile ilgili foksiyonlarına da -çalışmanın bu başlığının işlenişindeki amaç ve çerçeveden uzaklaşmamak adına- ayrı bir başlık altında ele almaksızın değinmek istiyoruz. Devlet idaresini yakından ilgilendiren ve devlet-toplum ilişkisini belirleyici vasfa sahip olduğu için siyasetle de bağlantısı olan hukuk alanındaki icraatların da mescidde gerçekleştirilmesi, burada değinilmesi gereken dikkat çekici bir noktadır. Zira günlük hayatta meydana gelen ve toplumdaki hukukî ve meseleleri içeren problemlerin çözümü ve idaresi de Hz. Peygamber (a.s) tarafından mescidde yapılmaktaydı. Nitekim Hz. Peygamber (a.s), bir recm kararının gerçekleştirilmesini, eşler arasında meydana gelen bir anlaşmazlığı ve bir ticarî anlaşmazlık meselesini mescidde hükme ve karara bağlamıştı.²⁴¹ Devlet idaresi alanıyla ilgili önemli diğer bir konu olan devlet hazinesinin muhafazası, tahsil ve taksimiyle ilgili iş ve işlemlerin, yine mescid bünyesindeki bir bölümde yürütülmüş olması da siyasî icraatların hemen her alanıyla yine mescidde gerçekleştirildiğini göstermektedir. Bilindiğine göre, mescid binası olarak inşâ edilmiş yapının bulunduğu alan içerisinde, Hz. Peygamber'in (a.s), sekiz zevcesi için birer tane ve bir de "zevr" denilen ziyaretçi ve misafir kabul dairesi olarak kullandığı olmak üzere toplamda dokuz daire bulunmaktaydı. Bunlardan ayrı olarak, üzerinde bir de ikinci katı bulunan başka bir daireden bahsedilir ki bu daire, Meşrebe Aliye yahut Gurfе veya Hızane olarak adlandırılmıştı ve içinde gıda maddeleri, silahlar v.s. eşyaların saklandığı bir nevi "Devlet Hazinesi" (Beytu'l-Mal) bölmesi olarak kullanılmaktaydı. Bilal Habeşî (r.a), müezzinliğin ve diğer vazifelerinin yanında buranın muhafızlığı ve idareciliğiyle de vazifelenirilmişti.²⁴²

Hz. Ömer (r.a) döneminde meclisin siyasî fonksiyonu, bünyesinde oluşturulan iki meclis ile daha sistemleştirilmişti. Bu meclisler; umumî meclis ve meşveret meclisi şeklinde isimlendirilmekteydi. Umumî meclisin tesisindeki oluşum fikri, yine Hz. Peygamber'in (a.s) ve öncü sahabelerin uygulamalarına dayanmaktaydı. Nitekim Asr-ı Saadet döneminde mescid, devlet idare merkezi mahiyetindeydi. Hz. Peygamber (a.s)

²⁴⁰ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987), 398.

²⁴¹ Buharî, "Ahkâm", 19.

²⁴² Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi*, 2/1055.

ve ondan sonra da yolundan ayrılmayan hülefâ-i râşidîn orada otururlar ve devlet iş ve idaresini buradan yönetirlerdi.

Müslümanların meseleleri orada değerlendirilir, yaşanan problemler ele alınır, hakkında nass mevcut olmayan konular, kitap ve sünnet ışığında müzakere edilirdi.²⁴³ Yöneticiler ile genel halk kesiminin katılım gösterebileceği genel bir meclis mahiyetindeydi. Mescid-i Nebî'de oluşturulan bu meclise, idareciler ile birlikte halkın avam tabakasından bir bölümü dinleyici olarak katılırken bir bölümün de fikir ve düşüncelerini belirtmek üzere katılmış olduğu bilinmektedir.²⁴⁴ Burada bir araya gelen farklı statüdeki müslümanlar, din ve dünya ile ilgili meseleleri, hem yöneticilerle ve hem de kendi aralarında müzakare edip çözüme kavuşturmaya çalışmaktaydı. Bu anlamda görülen samimi destek ve yardımlaşma ile müslüman toplumda bağlılık ve bunun akabinde ictimaî düzenin sağlanmasındaki disiplin daha da sıkı hale gelmişti.²⁴⁵

Özellikle Mescid-i Nebî bünyesinde tesis edilen bu meclis, muhacirler ve ensarin ileri gelenleri ile yöneticilerin katılımıyla gerçekleştirilmişti. Bu mecliste ülke hakkındaki çok ciddi konular görüşülüp karara bağlanırdı. Varılan kararlar ise, gerektiğinde Mescid-i Nebî'de oluşturulan umumi mecliste halka bildirilmekteydi. Böylece halkın, meşveret meclisinin icraat ve kararları hakkında günü gününe bilgilendirilmesi sağlanmaktaydı.²⁴⁶ Nitekim yenilik, kalkınma ve ilerlemelerin adamı Hz. Ömer (r.a), yönetimin başına geçişini, erzak tahsis kararını, İslam ordusunun Irak'ta aldığı yenilgiyi ve ordunun geri çekilişini minberinden duyurarak Medine halkını seferberliğe çağıran konuşmasını bu mescidde yapmış, yine Hz. Osman da (r.a), kendisine yöneltilen ithamları minberden cevaplayarak kendisini savunmuştur.²⁴⁷ Hz. Peygamber'den (a.s) sonraki dönemlerde mescidin siyasî niteliğine örnek olarak değinilebilecek bir başka olay da şöyle aktarılmaktadır. Kûfe'deki mescidde, bir adamın sövme ve propaganda içerikli konuşmalar yapmış olduğunu duyup, adamın kime sövdüğünü sorduktan sonra Hz. Ali'ye sövdüğünü öğrenmesi üzerine Said b. Zeyd (r.a), dönemin Irak valisi Muğire b. Şu'be'yi, Hz. Ali (r.a) hakkında kötü konuşulan bir

²⁴³ Mustafa Ağırman, "Hz. Peygamber'in Mescidde Yaptığı Sohbetler", *Din Hizmetleri Sempozyumu* (Ankara: DİB Yayınları, 2008), 1/376.

²⁴⁴ Algül, *İslam Tarihi*, 317.

²⁴⁵ Ömer Rıza Doğrul, *Asr-ı Saadette İslâm Tarihi*, (İstanbul: Eser Matbaacılık, 1977), 463.

²⁴⁶ Algül, *İslam Tarihi*, 317.

²⁴⁷ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1987), 5/410.

ortamda sessiz kalmasından dolayı onu Kufe mescidinde eleştirmiştir.²⁴⁸ Dönemin siyasî isim ve olayları üzerinden yaşanan durumlar hakkındaki konuşmaların mescidde yaşanmış olduğunu gösteren bu bilgi de yine mescidin siyasî fonksiyona sahip olduğunu gösterir ve kanıtlar niteliktedir.

Siyasî niteliği de olan her hareketin karşısında, muhalefet içerikli icraat ve hareketlerin de olacağı bir gerçektir. Nitekim çalışmanın yukarıdaki bölümlerinde değinilen, Hz. Peygamber (a.s) döneminde, karşıt hareketlerin üssü olarak kullanıldığına değindiğimiz Mescid-i Dırâr, bir mescid olduğu için yıkılmamış, bu bina devlete bir başkaldırı amacıyla kullanılma amacını bünyesinde barındırdığı için imha edilmiştir.²⁴⁹ Bu durum da, Hz. Peygamber (a.s) döneminde mescidin, siyasî fonksiyonun icra edildiği bir mekân olarak kullanıldığını kanıtlar mahiyette bir olay olarak değerlendirilebilir.

İslâm'ın ilk yıllarından itibaren Cuma ve Bayram namazlarının nerede, kim tarafından kıldırılacağına dair bazı hukukî sistem ve kurallar belirlenmişti.²⁵⁰ Bu namazlar, şehir veya şehir hükmündeki yerlerde, en büyük camide/mescidde, ya bizzat “veliyyü'l-emr” denilen hâkim idareci veya yerine vekâlet verdiği yetkili kadı, vali, âmil vb. şahıslarca kıldırılmaktaydı. Ancak dinî anlamının yanında, sosyal rolü ve anlamı daha ağır basan cuma-bayram namazlarının yürütülmesini sağlamak ve herhangi bir aksaklığa meydan vermemek için düzeni sağlama görevi doğal olarak bölgenin hâkim idaresinde bulunmaktaydı. Zira bu tarz toplanmaların olumlu veya olumsuz sonuçları doğrudan veya dolaylı şehrin veya ülkenin yöneticisini alâkadar edecek mahiyetteydi. Yine Cuma veya bayram namazlarında, özellikle İslâm'ın ilk yıllarındaki uygulama biçimi itibariyle birtakım sosyal, ekonomik, idarî ve askerî kararların duyurulduğu; gelişen olaylar hakkında resmî görüşün açıklandığı “hutbe”nin de toplum düzeni bakımından ayrı bir etkisi de bulunmaktaydı.²⁵¹

Yine aynı şekilde çok sonraki zamanlarda karşımıza çıkan örnek olarak; Uzun süre İslâm topraklarında yönetim sağlamış olan Selçuklu Devleti ve Osmanlı İdaresi'nin

²⁴⁸ Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimaşk* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1995-1998), 21/73.

²⁴⁹ Abdullah Yıldız, *Hz. Peygamber ve Gizli Düşmanları Münafıklar* (İstanbul: İz Yayınları, 2000), 198.

²⁵⁰ Molla Hüsrev, *ed-Dürerü'l-Hukkâm Fi Şerh-i Gureri'l-Ahkam*, (İstanbul: Ahmed Sait Matbaası, 1965), 1/136-137.

²⁵¹ Ahmet Akın, “Tarihi Süreç İçinde Cami Ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/29, (2016), 189.

bilinçli ve plânlı olarak sistemleştirilmiş iskân politikası ile yeni fethedilen yerlerde her mahallede bir mescid veya cami inşâ edilmekteydi. Bunların inşâ edilmesinin ardından ticarî, ilmî ve sosyal ihtiyaçları karşılayacak kurumların tesis edilmesiyle, şehrin devletin gözetiminde, rahat ve huzura kavuşturulması, yerli halk ile Müslüman-Türk toplumu arasında sosyo-kültürel etkileşimin gerçekleştirilmesi sağlanıyordu.²⁵² Bu sayede mescid, devlet, kamusal alan ile kurumlar ve halkın arasında sahip olduğu siyasî etkileriyle bağlayıcı bir doku oluşturmaktaydı. Hatta bu mescidlerin çevresinde yapılan pazar yeri, han ve hamam gibi kamu hizmeti gören alanlarla, mahalle canlı bir kimliğe sahip olmaktadır. Yapılan her mescid, bir mahalleyi belirlemekte, mahalle, içinde yer alan mescid ile adlandırılmaktaydı. Konuyla ilgili olarak, Türklerin hâkim olduğu şehirlerde, mahalle isimlerine bakarak bu durumun vakî olduğunu gözlemek mümkündür. Mesela, Bursa'da Alaca Mescid, Cami-i Kebir, Hisar Cami mahalleleri, içinde yer alan mescidlerin ismiyle adlandırılmıştı.²⁵³

İslam toprakları genişleyince birçok beldede Cuma namazı eda edilmeye başlanınca, hutbelerde, o toprakların yöneticisi konumundaki yöneticinin isim, unvan ve lakaplarının da hatipler tarafından anılması icap etti. Bu, aynı zamanda halkın hükümdara bağlılığını ve tasdikini göstermekteydi. Hutbede ismi zikredilen idareci, o bölgenin hâkimi idi. Tırâz²⁵⁴ ve sikke²⁵⁵ gibi, mescidlerde icra edilen hutbeler de hükümlerlik alâmetlerinden addedilmekte ve bu bağlamda siyasî bir fonksiyon icra etmekteydi.²⁵⁶

Yakın tarihimizde Kahramanmaraş'ta Fransız İşgaline karşı ayaklanma camiden başlatılmış, Kurtuluş Savaşı esnasında Ankara'da oluşturulan TBMM, Hacı bayram

²⁵² Herbert Adams Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, çev. Ragıp Hulusi Özden, (Ankara: Yüzyıl Yayınları, 1998) s. 61.

²⁵³ Asım Yediyıldız, “Şer’iye Sicillerine Göre Bursa’nın Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Vakıflar Dergisi*, 23, (1994), s. 179.

²⁵⁴ Halife, hükümdar ve devlet adamlarının sahip oldukları unvanları, lakapları taşıyan sırma işleme ve yazılarla süslenmiş kumaş-elbise, bunların dokunduğu atölye. Bkz. Nebi Bozkurt, “Tırâz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/112.

²⁵⁵ Ağırılığı önceden ayarlanmış, üzerinde bastırıp tedavüle çıkarılan ve istenildiğinde geri almayı taahhüt eden devletin, hükümdarın ya da resmî otoritenin simge veya yazısının yer aldığı madenî para türüdür. Bkz. Oğuz Tekin, “Sikke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/179.

²⁵⁶ Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, (İstanbul: MEB Basımevi, 1976), 82.

Camiinde kılınan Cuma namazından sonra tekbir ve dualarla açılmış, bu süreçte halk camilerde yapılan va'z ve okunan hutbelerle bilinçlendirilmiştir.²⁵⁷

Mescidin, bir ibadethane mekânı olarak, siyasî ve siyasetle alakalı diğer fonksiyonları da icra ediyor olmasına benzer bir örnek teşkil etmesi açısından, semavî dinlerden Hıristiyanlığın ibadet mekânları olan kiliselerin de neredeyse aynı siyasî fonksiyonlara sahip olarak kullanıldığına değinmek önemli ve destekleyici bir nokta olacaktır. Nitekim Protestan mezhebinin kurucusu sayılan Martin Luther'in, doksan beş maddeden oluşan, endüljans ve Katolik Kilisesinin uygulamalarına karşı çıktığını belirttiği bildiriye Wittenberg Şato Kilisesinin kapısına asarak toplumsal ve siyasî mahiyetteki direnişini başlatması, orta çağda derebeylik dönemlerinde de kiliselerin, halkın dinî duygularını suistimal ederek boyun eğmelerini kolaylaştırmak sûretiyle devlet idaresinde etkin rol oynamış olması, Afrika'da kölelik ve sömürge döneminde de misyonerlik faaliyetleri ile halkın üzerinde sömürgecilerin önlerini açan kurumlar olarak etkin role sahip olması, kiliselerin, tarih boyunca bir taraftan toplumlar için teolojik ve dinî hayata yönelik olguların tartışıldığı ve karara bağlandığı mekânlar, diğer taraftan tarihî ve siyasî olayların başlangıcına öncülük eden müesseseler olarak da konumlandırıldığını göstermektedir.²⁵⁸

Mescidin siyasî olarak icra ettiği fonksiyonlar değerlendirilirken, bu konuyla ilgili olarak, mescidi kurumsal ve sistemsel olarak tamamlayan unsurların siyasî anlamda icra ettiği fonksiyonların da değerlendirilmesi ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Nitekim imamet ve müezzinlik gibi unsurlar ve bunların icra ettiği siyasî nitelikteki fiiller mescidin siyasî fonksiyonları olarak değerlendirilmelidir. Zira bir şeyi oluşturan unsurlar da o şeydendir.

Dini gelenekte imamet kavramıyla, iki anlamda karşılık bulabilecek bir terim ifade edilmektedir. Birincisi; devlet başkanlığı görevi anlamına karşılık “İmamet-i Kübra” ve cemaatle kılınan namazı kıldırma görevi anlamına karşılık “İmamet-i Suğra” kastedilir.²⁵⁹ İmamlık, dinen faziletli ve kutsal, önemli role sahip bir görevdir. Bu

²⁵⁷ Mustafa Baş, “Toplumsal Olgu Olarak İslam, Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta Mabet”, *Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açıdan)*, ed. Fikret Karaman vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018), 1/557.

²⁵⁸ Baş, “Toplumsal Olgu Olarak İslam, Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta Mabet”, 1/552-553.

²⁵⁹ Yakup Yuca, *Türkiye'de, Geçmişten Günümüze Camilerin Eğitim Fonksiyonları* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 43.

yüzden dinen en hayırlı ve şerefli vazifelerden biri sayılmıştır. Bu bakımdan, bu vazifeye toplumda, bilgili, ahlaklı, dirayetli ve kıraati düzgün olan kimselerin getirilmesi gerekmektedir. Böylece imam, müslümanların eğitim ve irşadında etkili rolünü yerine getirmek için icap eden niteliklere sahip olmuş olur.

İmamlık vazifesindekiler Hz. Peygamber (a.s) ve sonrasındaki dönemlerde olduğu gibi Osmanlı dönemi şehirlerinin toplum hayatında da mühim bir konuma sahiptir. Mahallenin her şeyinin imamdan sorulması, onun haberi olmadan mahalleye yabancı bir kimsenin girememesi, ölüm ve doğumların kayıtlarının imam tarafından tutulmuş olması, mahallenin genel ahlakının bir dereceye kadar imamın sorumluluğu altında olması, yine Osmanlı cemiyetinde mahalle imamının aynı zamanda kadı'nın vazife ve temsilciliğini yapması, mekâna göre bir görev taksimi yapıldığında kadı-naib-imam hiyerarşisinin gözetilmesinde bu vazifenin ne derece ehemmiyet barındırdığı görülmektedir. Memleketimizde muhtarlık teşkilatının kurulduğu döneme kadar mahallenin mülkî ve beledî amiri yani yöneticisi olan imamlar, aynı zamanda kadı'nın bir nevi temsilciliğini de yapmaktaydı.²⁶⁰

Gazete, radyo, televizyon vb. basın-yayın niteliğindeki unsur ve araçlarının bulunmadığı bir dönemde devlet, her türlü emir ve yasaklarını imam vasıtasıyla camide halka bildirebilmekteydi. Bu sayede devlet idaresi, memleketin her yerine aynı zamanda (yatsı namazı vakti) istediği emri ulaştırabilmekteydi. Zira mahallede, ergenlik çağına gelmiş bulunan bütün erkeklerin yatsı namazı vaktinde camide toplanacakları bilinen ve yaygın bir durumdu. Bildirilmesi istenen bir emrin bulunması halinde, imam, günün son ibadeti olan yatsı namazının ardından: “Ey cemaat dağılmayınız, hükümetin emri vardır, şimdi söyleyeceğim” der ve kendisine verilen emri halka ilan ederek bildirirdi.²⁶¹

Mescidin iş ve işleyişinin ana unsurlarından bir diğeri olan müezzinlik vazifesindekiler de imamlık vazifesindekiler gibi siyasî olarak nitelendirilebilecek bir takım faaliyetler ve vazifeler icra etmekteydiler. Nitekim, İslâm'ın ilk müezzini Bilâl-i Habeşî'nin beytü'l-mâl işlerine de bakıyor olması, Hz. Ali'nin müezzini olan İbnü'n-Nebbâh'ın, halifenin kâtipliğini ve Abdullah b. Zübeyr'in müezzininin, bu vazifesinin yanı sıra kadılık vazifesini de yerine getiriyor olması örneklerinde görüldüğü gibi

²⁶⁰ İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler* (Ankara: TODAİE, 1974), 109.

²⁶¹ Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1936), 108.

müezzinler, siyasî nitelikteki farklı görevler de üstlenmekteydi. Bu uygulama sonraki dönemlerde devam etmiş, Emevîler devrinden itibaren devlet başkanlarının yanı sıra emîr, vali, kumandan gibi üst düzey yönetici ve idareciler de özel müezzin istihdam etmiş bulunmaktaydı.²⁶²

Yukarıda verilen bilgilerden, mescidin kurumsal unsurlarından sayılan imamlık ve müezzinlik görevleri ve bu görevleri yerine getiren imamlar ve müezzinlerin, mescidin sahip olduğu siyasî fonksiyonun icra edilmesinde önemi role sahip oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim bir müessesenin iş ve işleyişi, o kurumda yetkili ve görevli olan şahıslar tarafından yürütülmekte ve bu sayede müessesenin amacı doğrultusunda icra ettiği fonksiyonların gerçekleştirilmesi ve hayata geçirilmesi sağlanmaktadır. Bu açıdan, daha önce değinilmiş olan diğer fonksiyonların da yine mescidde o fonksiyonun yürütülmesinde etkili olan görevliler tarafından icra edildiği ifade edilmiş ve ilgili örnek ve rivayetlerle buna değinilmiştir.

5. Çok Amaçlı Sosyal Tesis Fonksiyonu

İslam dini Müslümanların toplumsal birilik ve beraberliğine büyük önem vermiş ve bunun sağlanması için, mescidlerin Müslümanların hayatında büyük ve hayatî bir faktör olarak konumlanmasını sağlamıştır. Bu faktörün canlandırılması ve şekillendirilmesinin ilk yansımaları ve dolayısıyla örnekleri diğer fonksiyonlarda da olduğu gibi Mescid-i Nebî örneğinde gözlemlenebilmiştir. Mescidin, dinî, askerî, siyasî vb. açılar dışında toplumun günlük hayatta karşılaştığı konularda da kullanımı söz konusudur. Fakat bu konudaki örnekler Kur'ân-ı Kerim'den ziyade sünnette yerini bulmuştur.

Örneğin Mescid-i Nebî, dayanışmanın toplumsal açıdan günlük hayattaki önemine binaen, zekât veya sadaka gibi ibadetlerin gerçekleştirilmesine ev sahipliği yapmıştır. Hz. Peygamber'e (a.s) gönderilen harac malları arasında en fazla olanı olarak bilinen Bahreyn'den gelen malların dağıtımını Mescid-i Nebî'de bizzat Hz. Peygamber (a.s) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu konuda Enes b. Mâlik'ten (r.a) (v. 91) nakledilen rivayet şu şekildedir: “*Resûlullah'a (a.s) Bahreyn'den harac malı gönderilmişti. O da: "Mescid'e döküp yığın." buyurmuştu. Bu mal Resûlullah'a (a.s) gönderilen malların en*

²⁶² Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Müezzin”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: T.D.V Yayınları, 2006), 31/491.

çok olanıydı. Nebî (a.s) namaz için evinden çıkıp mihrâba doğru gittiği esnada oraya dönüp bakmadı. Namazdan sonra gelip malın başına oturdu. Her kimi gördüyse ondan bir miktar verdi. Resûlullah (a.s) o mal tamamen dağıtılıp bitirilinceye kadar oradan kalkmadı.”²⁶³ Bu rivâyetten, dış kaynaklardan gönderilmiş olan malların taksiminin mescidde yapıldığı anlaşılmaktadır.

Mesciddeki sadaka veya infak ile ilgili durumlar yalnızca gelen malların dağıtılmasından ibaret değildir. Mescidde sadaka veya infak için mal toplanması da gerçekleştirilmiştir. Hatta Hz. Peygamber’in (a.s) mescidin müdavimi kadın sahabîlerden sadaka vermelerini talep ettiği bilinmektedir. Konuyla ilgili doğrudan bir örnek zikretmek gerekirse Abdullah b. Abbas’tan (r.a) (v.68) nakledilen rivayet şu şekildedir: “Resûlullah (a.s) bayram namazını kıldırdıktan sonra hutbe okudu. Hutbeyi orada bulunan kadınların işitmediğini düşünerek onların yanına vardı. Kendilerine vaaz ve nasihatte bulundu, sadaka vermelerini emretti. Bilâl de (r.a) elbisesini açmış beklemekteydi. Kadınların kimi bileziklerini, kimi yüzüklerini Bilâl’in (r.a) elbisesine atmaya başladı.”²⁶⁴

Hz. Peygamber (a.s) zamanında mescidin sosyal dayanışma amaçlı faaliyetlere sık sık sahne olmasından örnek alınarak, sonraki dönemlerde de benzer faaliyetler fazlaştırılarak ve çeşitlendirilerek mescidde gerçekleştirilmiştir. Örneğin, İslâm memleketlerinin ekseriyetindeki gibi Osmanlı toplumunda da yoksul halk, öğrenci ve yolculuk halindeki kişilerin ihtiyaçlarını karşılamak adına çözüm yolları aranmış bu doğrultuda farklı yollara başvurulmuştur. Bu çözüm arayışları ve yöntemlerine binaen genellikle mescid çevresinde yer alan kervansaray, aşevi, medrese, hamam, vb. sosyal tesis niteliğindeki faydalı mekânlardan oluşan imâret külliyesi tesis edilmiştir.²⁶⁵

Günümüzde de mescidlerin yardım toplama vb. faaliyetlere ev sahipliği yaptığı göz önünde bulundurulduğunda, sosyal yardımlaşma fonksiyonunun, mescidlerin bünyesinde yer alan bir fonksiyon olarak, Mescid-i Nebî’nin çizgilerini yansıtan bir biçimde devam ettirildiği gözlemlenmektedir.

²⁶³ Buhârî, “Salât”, 48.

²⁶⁴ Buhârî, “İdeyn”, 8.

²⁶⁵ Mehmet Şeker, *İslâm’da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991), 157-158.

Mescidin sosyal tesis niteliğinde kullanımı elbette yalnızca toplumu maddî yönden ilgilendiren durumlarla sınırlı değildir. Toplumun selametini ilgilendiren diğer konularda da mescid benzer fonksiyonu üstlenmiştir. Örneğin müslüman toplumun bilgilendirilmesi gereken konuların olduğu zamanlarda ve bireysel veya grupsal olarak bir sıkıntı söz konusu olduğunda veya yaşanan sıkıntıların giderilmesinde de mescid aktif bir şekilde kullanılmıştır.

Örneğin Hz. Peygamber (a.s), toplumun bilgilendirilmesi icap eden bir mevzu olduğunda sahâbeyi namaz vakitleri dışında da mescidde toplamıştır. Hz. Ömer'in (r.a) (v.644) nakletmiş olduğu şu ifadeler buna örnek olarak zikredilebilir: *“Bir keresinde Ehl-i Kitâb'a âit bir kitabı deri üstüne yazarak çoğaltmış ve Resûlullah'a (a.s) getirmiştim. Resûlullah (a.s) bana: “Ya Ömer! Elindeki nedir?” diye sormuştu. Ben de: “Ey Allah'ın Resûlu! O, ilmimize ilim katmak için çoğalttığım bir kitaptır.” diye cevap vermiştim. Resûlullah (a.s) bana çok kızmıştı. Resûlullah (a.s) hemen çağrıda bulunmuş, Ensâr da minberin etrafında toplanmıştı. Resûlullah (a.s) minbere çıkıp: “Ey Müslümanlar! Hikmetli sözlerin en sonuncusunu, en vecîzini ben getirdim. Şüpheye kapılmayasınız diye de onları apaçık olarak önünüze koydum. Şüpheciler sizi aldatmasınlar.” buyurdu. Bunun üzerine ben ayağa kalkarak: “Allah'ı Rab, İslâm'ı din ve seni de peygamber olarak kabul ettim ey Allah'ın Resûlü.” dedim. Bundan sonra da Resûlullah (a.s) minberden indi.”*²⁶⁶

Yukarıda zikredilen diğer bir konu olan sıkıntıların giderilmesi durumunda mescidin kullanılmasına da birkaç örnekle değinmek gerekirse, Asr-ı Saâdet döneminde Müslümanların bir sıkıntı veya kötü durumla karşılaştıkları zaman mescide gittikleri bilinmektedir. Bu açıdan mescid, sahip olduğu konumla herkes için sığınak mekânı olarak kabul edilmişti. Örneğin, “Gece şiddetli bir rüzgâr çıktığında Resûlullah (a.s) mescide sığınır ve rüzgâr geçinceye kadar orada kalırdı. Güneş ve Ay tutulduğu vakitlerde de sığınmak için gittiği yer yine mesciddi.”²⁶⁷

Yine Hz. Peygamber (a.s) döneminde en sık karşılaşılan sıkıntılardan biri olan açlık konusunda da, mescidin çözüm için sahabîlerin başvurduğu bir yer olarak kullanılması konu ile alakalı olarak dikkat çekici bir durumdur. Bu duruma örnek teşkil

²⁶⁶Nûreddîn Ali b. Ebî Bekr el- Heysemî, *Mecme'u'z-Zevâid ve Menbe'u'l-Fevâid*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1967), 1, 182.

²⁶⁷ Muhammed Yusuf Kandehlevî, *Hayâtu's-Sahâbe*, çev. Ahmed M. Büyükcınar vd. (İstanbul: Kalem Yayınları, 1980), 4, 1454.

etmesi için şu ifadelere yer vermek konu ile ilgili açıklayıcı olacaktır: Ebû Hureyre (r.a) (v.59) bir gün açlık sebebiyle, mescide gitmek için evinden çıktığını ve kendisi gibi aç olan birkaç sahabîye rastlayarak hep birlikte mescide gittiklerini ve sonrasında da Hz. Peygamber'in (a.s) bir miktar hurma getirip hepsine ikişer tane olmak üzere hurma verdiğini rivayet etmiştir.²⁶⁸

Mescidin sosyal tesis amacıyla kullanımı, yalnızca kamusal bilgilendirme veya bazı sıkıntıların giderilmesinde başvurulmuş bir mekân olmaktan ibaret kalmamış aynı zamanda kültürel ve hatta edebî içerikli faaliyetlerin mescidde gerçekleştirilmesini de kapsayan bir fonksiyon olarak alanını genişletmiştir. Mescidlerde bizzat Hz. Peygamber'in de (a.s) iştirak ettiği bazı müsabakaların düzenlendiği bilinmektedir. Bir örnek ile bu müsabakaların mahiyetini ve mescidle bağlantısını izah etmek gerekirse konuyla ilgili bir rivayet şu şekildedir: Mescid-i Nebî'de Habeşlilerin, dilimizdeki kelime karşılığı mızrak olan harbeleriyle, gösteri amaçlı sergiledikleri oyunu Hz. Peygamber (a.s) bizzat izlemiş ve izlemesi için eşi Hz. Aişe'ye de (r.a) müsaade buyurmuştur. Gösteri esnasında Hz. Ömer'in (r.a) oyunculara müdahale etmek istemesine karşılık Hz. Peygamber (a.s), “Ya Ömer! Onları serbest bırak.” diyerek Habeşlilerin gösterisinin devamını sağlamıştır.²⁶⁹

Yine süvarilerin ve binek hayvanlarının faydalanmasını ve zinde olmasını sağlamak için mescid bünyesinde at yarışlarının düzenlenmesi ve hatta Hz. Peygamber'in (a.s) bu yarışmaların galiplerine ödülleri bizzat takdim etmesi de mescidin kültürel faaliyetlere ev sahipliği yaptığını ve bu fonksiyona haiz olduğunu gösterir niteliktedir. Günümüzde Medine'de bulunan, yarış mescidi anlamına gelen isme sahip Mescidü's-Sâbık, bu yarışların düzenlenmesi esnasında Hz. Peygamber'in (a.s) seyretmek için oturmuş olduğu yeri göstermektedir.²⁷⁰

Mescidde gerçekleştirilen kültürel faaliyetler yalnızca yukarıda zikredilen minvaldeki müsabakalardan ibaret değildi. Edebiyat alanında da, yine bizzat Hz. Peygamber'in (a.s) katılmış olduğu müsabakaların mescidde yapıldığı bilinmektedir. Bu edebî içerikli yarışmalardan bir tanesi Temimliler ile yapılmış olanıdır. Hicretten sonra dokuzuncu senede Bir topluluk ile birlikte Medine'ye gelen Temimliler, Hz.

²⁶⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/329.

²⁶⁹ Buhârî, “Cihâd”, 78, “İdeyn”, 2.

²⁷⁰ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, 203.

Peygamber'e (a.s) karşı saygısız denilebilecek bir üslupla, üstünlükte ve fazilette yarışmaya geldiklerini söylemişler, bunun üzerine Hz. Peygamber (a.s) onların tekliflerine itiraz etmemiş ve edebî içerikli bu müsabaka vuku bulmuştur. Hz. Peygamber'in (a.s) şairi Hassan b. Sâbit, Temimlilerin şairi Zibrikân'ın okuduğu şiirine cevap vermiş ve bu yarışma Müslümanların üstünlüğüyle sonuçlanmıştır.²⁷¹

Hz. Peygamber'in (a.s) mescidde düzenlenen bu edebî yarışmada yer alması ile birlikte diğer yarışmalarda da bulunması göz önünde bulundurulduğunda, mescidin kültürel faaliyetlerin de düzenlenmesinde rol üstlenmiş olduğu ve Müslüman halkın bu yarışmalara katılarak mescidin bu fonksiyona da sahip bir mekân halinde kabul görmüş olduğu anlaşılmaktadır.

Kültürel faaliyetlerin mescidlerde yapılmasının kabul görüşünün ve bu fonksiyonun mescidle bütünleşmiş bir fonksiyon oluşunun bir başka göstergesi olarak, uzun zaman sonraki dönemde Osmanlı toplumunda da belirli törenlerin gerçekleştirilmesi için mescidlerin kullanıldığına burada değinmek yararlı olacaktır. Örneğin en mühim törenlerden biri sayılan "kılıç olayı merasimi" denilen törenler için mescid avluları tercih edilmekte, hatta bu merasimler genellikle Eyüp Sultan Câmî avlusunda icra edilmekteydi. Bu genel kanı sonucunda Müslümanların mescidin kültürel işlev fonksiyonunu da yaygın olarak kullandığı ve bu fonksiyondan faydalandığı ortaya çıkmaktadır.²⁷²

Mescidin sahip olduğu fonksiyonlar, mescidlerin kullanım alan ve amaçlarının çeşitlenmesinde etkili olduğu gibi, mescid binalarının etrafındaki alanların oluşum ve kullanımını da etkilemiştir. Mescidin kültürel faaliyetlere ev sahipliği yapma fonksiyonu da bu etkiye sahip fonksiyonlar arasında yer almaktadır. Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi'nin ilk şehir tarihçisi olarak kabul gören Osman Nuri Ergin, bu konuda oldukça dikkat çekici ifadeler kullanmıştır. Konuyla ilgili olarak kullanılan ifadelerden, anlam karşılığı "okuma evi" olan kıraathane mekânlarının oluşumunun altında da mescidlerin etkisi ve rolü olduğu anlaşılmaktadır.

Buna göre; namaz vaktinden daha önce mescide gelip kapının açık olmadığını görenlerin veya diğer vaktin namazını beklemek isteyenlerin, beklerken zaman

²⁷¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, (Kahire: Dâru'l-Mearif, 1960), 3/115-116.

²⁷² Önkâl-Bozkurt, "Camî", 7/53.

geçirmesi için, önceleri her mescidin yanına bu amaçla tahsis edilmiş bir mekân bulunmaktaydı. Bununla birlikte hicri dokuzuncu senede Yemen'den kahvenin gelişinin ardından bu mekânlarda kahve içilmesi gelenek haline gelmişti. Zamanla kahvehane adıyla tabir edilmeye başlanan bu mekânlarda, namaz vaktini bekleyenlerin oyalanması için Hamzanâme, Battal Gâzi vb. halk kitapları okunması, akabinde gazete ortaya çıkınca bundan da okuma amaçlı faydalanılmasına binaen alanını genişleten kahvehanelerin büyük olanları, “kıraathane” olarak tabir edilmiş ve bu isimlendirme buradan varit olmuştur.²⁷³

Mescidin, sınırlı sayıda rivayet ve konuyla ilgili ifadelerle açıklık getirmeye çalıştığımız bu ve benzer durumlarda sosyal tesis amaçlı kullanımı, haberleşme/bilgilendirme, sorunların/sıkıntıların giderilmesi ve kültürel faaliyetlerin gerçekleştirilmesi için Müslüman toplum tarafından zaman içerisinde, Hz. Peygamber (a.s) ve ashâbının örneğinde mescide kazandırılmış olan ve günümüzde de benzer şekilde faydalanılmaya ve kullanılmaya devam eden bir fonksiyondur.

Yukarıda da değindiğimiz gibi sonraki dönem toplumlarında da gözlemlenen benzer faaliyetlerin varlığı ve günümüzde de mescidlerin zaman zaman benzer fonksiyonlara ev sahipliği yapması bunun en açık gösterge ve işaretlerindedir.

²⁷³ Osman Nuri Ergin, *Türkiye’de Şehirciliğin Tarihi İnkişâfı*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1936), 104.

SONUÇ

Geçmişten bugüne Allah tarafından, vahiyle insanlığa gönderilmiş olan dinleri kabul eden insanların, ibadetlerini ve dinlerini tatbik için yerine getirmeleri gereken öğrenimlerini ve eğitimlerini eda etmek adına, mabed/mescid edindiği mekânları kullandıkları veya mabedler/mescidler inşâ ettikleri bilinmektedir. Dinin öğrenimi ve tatbiki için bu durum bir ihtiyaç olarak kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. İslam'ın ilk gönderildiği zamanlardan bu yana müslümanlar için de aynı durum ve tablo söz konusu olmuştur.

Bu çalışmada, müslümanların namaz kılmanın yanında, toplumsal ve bireysel olarak başkaca büyük önem ve anlam ifade eden mabedlere/mescidlere karşı sergilemesi gereken tutumu ve mabedlerin/mescidlerin müslüman birey ve toplumların hayatında nasıl bir yere sahip olması gerektiği ele alınmıştır. Bu noktadan hareketle öncelikle mescid kelimesinin daraltılmış anlam çerçevesini genişleterek daha iyi anlayabilmek adına ilk ve en doğru kaynak olarak Kur'ân'daki kullanım(lar)ına toplumda dikkat çekilmelidir. Mabedlere/mescidlere, hâlihazırda sahip olduğu anlamı değil sahip olması gerektiği anlamı yüklemek, müslümanların mabedlere/mescidlere karşı edinmesi gereken bilinci kazanmasını sağlamada ilk adım olarak önem arz etmektedir. Nitekim ancak bu bilinç kazanıldıktan sonra müslüman birey, mescidlere karşı sahip olduğu sorumluluğun altındaki hikmetleri kavrayabilecek ve mescidleri dinî ve sosyal hayatında olması gereken yere taşıyabilecektir. Bu anlamları yüklemenin sonucunda oluşacak bilincin kazanılması da yine ancak, mescidlerin yüce Allah'ın (c.c) kelâmı olan Kur'ân- Kerîm'de ne mahiyette ve nasıl tabir edildiğinin incelenmesi ve anlaşılmasıyla mümkündür. Bu bağlamda da mescidlerin ve mescidle bağlantılı olarak değerlendirilebilecek kavramların, Kur'ân'da nasıl ele alındığı, hangi özellik, misyon ve fonksiyonların bu kavramlara yüklendiği ve bu mezkûr unsurların sünnette nasıl karşılık bulduğu anlaşılmalıdır.

Bu bilinci kazanan müslümanlar, bu çalışmada mevzu bahis edilen konulara hâkim bir tutumla mescidlere yaklaşacak, mescidlere Allah'ın (c.c) ve O'nun elçisi Hz. Peygamber'in (a.s) oluşturduğu çerçeveden bakabilecek, dolayısıyla mescidlere karşı yerine getirilmesi gereken sorumluluklara riayet edebilecek konumu elde edecektir. Mescidlerde ibadetin ne şekilde ve ne tür bir bilinçle yerine getirilmesi gerektiği bu

konuda başlıca önem teşkil etmektedir. Yani mescid için ibadet değil, ibadet için mescid edinilmelidir. Zira mescidleri yaşatacak/imar edecek/şenlendirecek olan şey, Allah'a yaklaştıracak olan amellerin, genelde bu amaçla oluşturulan yapılarda sürekli olarak yerine getirilmesidir. Örneğin mescidlerin, -çalışmada da vurguladığımız şekilde-günümüzde unutulmaya yüz tutmuş/biçim değiştirmiş bir fonksiyonu olarak zikir-tesbih, alışageldiğimiz zikir kelimelerini telaffuz etmekten ziyade Allah'ın yüceliğini ve hâkim oluşunu gündemde tutmak olarak eda edilmelidir. Farklı bir şekilde ifade etmek gerekirse, hutbe için hutbe değil, zikir-Allah'ı gündemde tutmak için hutbe îrâd edilmelidir. Dine karşı açıkça yanlışların işlendiği bir toplumda bu minvalde gerçekleştirilecek bir hutbe, mescidlerde yapılabilecek en sahih zikir olsa gerektir. Kaldı ki mescidlerde zikrin yapılışından ziyade, gerçek anlamda zikrin mahiyetinin ve taşıdığı anlamın öğretilmesinin ve yaşam biçimi haline getirilmesinin nasıl olacağına işlenmesi, mescidlerin bu fonksiyonu nasıl icra etmesi gerektiğinin anlaşılmasında önemli bir noktadır. Bu anlamda ibadet ve zikir fonksiyonlarını da içeren eğitim-öğretim fonksiyonu mescidlerin ilk akla gelen fonksiyonlarından. Zira dini öğreterek, dinin bireysel ve toplumsal hayata yön vermesini sağlayıcı bir eğitim-öğretim fonksiyonu, mescid kültürünün kendi içinde taşıdığı doğal bir faktördür. Bunun akabinde, eğitim-öğretim gibi, bireysel ve toplumsal hayatı biçimlendirdiği için bireyi ve toplumu yakından ilgilendiren diğer olgulardan olan savaş ve askerî alan ile toplum-devlet idaresi yani siyaset alanı da, mescidlerin ihya ettiği, düzenlediği ve birer fonksiyon olarak bunları icra ettiği alanlardandır. Nitekim Hz. Peygamber (a.s) ve onun sünnet-i seniyyesi üzere takipçileri ve fedailerini olan ashabı, mescidi bu ve bunun gibi diğer tali fonksiyonları üzere de istihdam etmişler, mescidin, bireysel ve toplumsal olarak her alanda aktif şekilde belirleyici, yönlendirici ve etkileyici bir unsur olmasını sağlamışlardır.

Bu çalışmanın konusunu teşkil eden mescidlerin, imarı/kullanımı/yaşatılması burada değinilmesi gereken bir başka husustur. Zira bu anlam ve fonksiyonları kavramış bilinçlere sahip kişiler mescidi asıl anlamda imar edebilecek/yaşatabilecek kişilerdir. Mescidlerin bu bilince sahip kişilerce kullanılması, başka amaç yahut art niyet taşıyan kişilerce kullanılmasının toplumca engellenmesi gerekmektedir. Zira mescidlerin kimler tarafından nasıl kullanılacağı kadar, kimler tarafından nasıl kullanılamayacağı da büyük önemi haizdir.

Mescidlere karşı, gerek kullanım gerek ifade ettiği anlam açısından sahip olunması gereken sorumluluğu yerine getiren bireyler, mescidlerin zemin oluşturduğu dinî hayatın, ibadetlerin ve dinî sorumlulukların idamesini sağlamada yeterli kuvveti edineceklerdir. Bu kuvvet, kişiye hangi şart altında olursa olsun ibadet edilebilecek bir ortamı edinmesinde ve bu ortamın aynı fonksiyonları sağlayarak toplumun ayakta kalmasını sağlayabilmesinde destekleyici ve yol gösterici olacaktır. Zira geçmişten bugüne, dinin muhatapları olan bireylerin sıkıntı ve baskılara maruz kaldığı dönemlerden geçtikleri ne yazık ki bir gerçektir. Bu dönemlerde mabedlerin/mescidlerin yani ibadet edilecek ortamların, nasıl edinilmesi ve kullanılması gerektiğine dair Kur'ân'da da, Hz. Peygamber'in (a.s) hayatında da örnekler mevcuttur. Bu örneklerle ibret nazarıyla bakılması, bu örneklerin birer kılavuz mahiyetinde değerlendirilmesi ve güncel olarak Müslüman toplumda tatbik edilmesi gerekmektedir.

Bu çalışmada ele alınan bir başka konu ise zarar vermek amacıyla edinilen mescidlerdir. İbadetlerin temel mekânları olan mabedlerin/mescidlerin, karşıt niyet ve amaçlara sahip kişiler tarafından kullanılması ve hatta inşâ edilmesi vuku bulmuş bir durumdur. İslam tarihinin önemli vakalarından olan Mescid-i Dırar, bunun en çarpıcı örneğidir. Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerîm'de bu mescidle alakalı olarak nasıl bir tutum sergilenmesi gerektiğine dair açık ve net kurallar belirlemiştir. Bu kurallar elbette Mescid-i Dırar niteliğinde olan her mescid ve cemaati hakkında da geçerlidir ve müslümanlar bu gibi yapı ve yapılaşmalar karşısında Hz. Peygamber'in (a.s) ve ahabının (r.a) izinden gitmeli, onların örneğinde eylemlerine yön ve şekil vermelidir.

Netice olarak, müslümanlar ve müslüman toplumlar, mabedlere/mescidlere karşı sorumluluklarının bilincinde olmalı, bu bilinci kazanmak için, mabedleri/mescidleri doğru kaynaklardan anlamaya çalışmalı, tarihteki mabed/mescid örneklerinden esinlenmeli ve bu doğrultuda mabedlerden/mescidlerden istifade edip mabedleri/mescidleri kullanmalıdır. Aksi takdirde mabedler/mescidler, insanların dinî ve hatta sosyal hayatlarını düzeltecek mekânlar olmak yerine, insanların düzenlemek ve daha da güzelleştirmek için süslemek üzere, yalnızca maddi anlamda çaba sarf edecekleri mekânlar olarak kalacak ve sahip olması gereken fonksiyonu icra edemeyeceklerdir.

KAYNAKÇA

Abdulbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l Müfehres li'l-Elfâzi'l-Kur'ân-i'l-Kerîm*, Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1945.

Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ*. sad. Mahir İz, 6 cilt, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.

Ağırman, Mustafa, “Hz. Peygamber’in Mescidde Yaptığı Sohbetler”, *Din Hizmetleri Sempozyumu*, ed. Mehmet Bulut, 2/372-391, Ankara: DİB Yayınları, 2008.

Akın, Ahmet, “Tarihi Süreç İçinde Cami Ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/29, (2016), 179-211.

Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, 4 cilt, İstanbul: Gonca Yayınları, 1986.

Algül, Hüseyin, “Mescid-i Dirâr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 29/272-273, Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Âlusî, Ebu's-Sena Şihabuddin Mahmud, *Ruhu'l-Mea'ni fi Tefsiri'l-Kur'ân-i'l-Azim*, 30 cilt, Beyrut: İdaretu't-Teba'iyyeti'l-Muniriyye, 1938.

Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer, *el-İşâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, nşr. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî-Abdüssind Hasan Yemâme, 8 cilt, Kâhire: Merkezu Hicr, 2008.

Ateş, Abdurrahman, “Nüzûl Ortamının Göz Ardı Edilmesinden Kaynaklanan Anlam(a) Problemleri”, *I. Uluslararası Dil, Düşünce ve Din Bilimleri Kongresi*, Mardin, 2018.

Ateş, Süleyman, *Kur'ân Ansiklopedisi*, 30 cilt, İstanbul: Kuba (Kur'ân Bilimleri Araştırma Vakfı, ty.

Bağdâdî, Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, *Ensabu'l-Eşrâf*, 13 cilt, Kahire, by, 1959.

Bağdâdî, Ahmed bin Ali bin Sabit bin Ahmed bin Mehdî, nşr: Şeyh İsmail el-Ensârî, *el-Fakih ve'l-Mutefakkih*, 2 cilt, Kahire, by, 1975.

Bağdâdî, İbn Sa'd Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, neşr. İhsan Abbas, 9 cilt, Beyrut, by, 1957-1968.

Baş, Mustafa, "Toplumsal Olgu Olarak İslam, Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta Mabet", *Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açıdan)*, ed. Fikret Karaman vd, 1/539-560, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018.

Baykal, Orhan, "İslam İctimaî Hayatında Mescid ve Cami", *İslam Medeniyeti Mecmuası*, 4/2, (Kasım-1979), 13-54.

Bayraktar, Mehmet Faruk, *İslâm Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1989.

Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, *Ensâbu'l-Esrâf*, thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Zirikli, 13 cilt, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.

Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, *Fütûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987.

Beydâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, 5 cilt, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1998.

Bozkurt, Nebi, "Kur'ân ve Sünnette Mescid Kavramı", *Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi*, (Ekim-2008), 85-93.

Bozkurt, Nebi, *Asr-ı Saadet'te Mescid ve Fonksiyonları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1984.

Bozkurt, Nebi, "Tırâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41/112-114, Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1987.

Canan, Mehmet Zeki, *İslam Tarihi (Cahiliye Devri, Siyer-i Nebi, Halifeler Devri)*, c. 1, İstanbul: Yelken Matbaası, 1977.

Çakıcı, Yusuf, *Mescid-i Dirâr*, Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2021.

Çakır, Numan *Kur'ân-ı Kerim 'de Secde*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Çalık, Bünyamin, “Camilerde ve Mescitlerde Dinen Caiz Olan ve Olmayan Davranışlar”, *Kars İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, (2015), 110-132.

Dayf, Ahmed Şevkî Abdüsselâm, *el-Asru'l-Abbasiyyu'l-Evvel*, Kahire: by, 1966.

Demir, Mehmet, *Kur'ân'da Ma'bed*, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Doğru, Yaşar, “Bir Karşı Hicret Hareketi Olarak Mescid-İ Dirâr”, *Diyanet İlmî Dergi*, 57/2, (Nisan-Mayıs-Haziran, 2021), 633-674.

Doğrul, Ömer Rıza, *Asr-ı Saadette İslâm Tarihi*, İstanbul: Eser Matbaacılık, 1977.

Dündar, Mahmut, “Bir Din Eğitimi Kurumu Olan Mescidin İslam'ın İlk Dönemlerindeki Fonksiyonları”, *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/1, (Nisan-2018), 191-206.

Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, Beyrût: Daru'l Kitâbi'l-Arabî 1997.

Ebû Hayyân, Muhammed bin Yûsuf, *el-Bahru'l-Muhît*, 10 cilt, Beyrut: Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1993.

Ebû's-Suûd, Muhammed b. Muhammed el-Amâdî, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm ila Mezâye'l-Kur'ân'il-Kerîm*, Beyrut, by, ty.

Ece, Abdurrahman, “Mescitler İle Çarşı Ve Pazarları Niteleyen Bir Rivayetin Tahlili”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 4/2, (Güz-2018), 285-321.

Ergin, Osman Nuri, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1936.

Erzincan, Tuğba, “Mihrâp”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 30/30-32, Ankara, 2005.

Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı*, (çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk), İstanbul, by, 1997.

Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-Luġa*, 15 cilt, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1976.

Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3 cilt, Beyrut: Â'lemü'l-Kütüb, 1983.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed bin Ahmed, *İhyâ-ı Ulûmi'd-Dîn*, (çev. Ahmet Serdaroġlu), 4 cilt, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974.

Gibbons, Herbert Adams, *Osmanlı İmparatorluġunun Kuruluşu*, çev. Ragıp Hulusi Özden, Ankara: Yüzyıl Yayınları, 1998.

Güç, Ahmet, "Fonksiyonları Açısından Hz. Peygamber Döneminde Mescit ve Günümüze Getirdiġi Deġerler" *Diyanet İlmî Dergisi*, 3/27 Ankara, 1964.

Güç, Ahmet, "Kible", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 25/364-370, Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Gündoġdu, Yusuf Bahri, "Mescidlerin Ayrılmaz Bir Unsuru Olarak Eğitim", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 3/45, (Bahar-2016), 313-325.

Halebî, Semîn, *Umdetu'l-Huffaz fi Tefsiri Eşrafi'l-Elfaz*, 4 cilt, Beyrut: Daru'l Kutubu'l- İlmîye, 1997.

Halil b. Ahmed, Ebû Abdirrahman el-Ferâhidî, *Kitabu'l-Ayn*, (thk. Mehdî el-Mahzûmî; İbrahim es-Sâmarrâî), 8 cilt, Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1988.

Halîl, İmâduddin, *Dirase fi's-Sira*, Beyrut: by, 1977.

Hamîdullah, Muhammed, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, İstanbul: Yaġmur Yayınları, 1972, 1991.

Hamîdullah, Muhammed, *İslâm Müesseselerine Giriş*, İstanbul, Düşünce Yayınları, 1981.

Hamîdullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, 2 cilt, Ankara: İmaj Yayıncılık, 2003.

Hanbel, Abdullah b.Ahmed, *el-Müsned* Beyrut: by, 1969.

Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, 6 cilt, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1987.

Heysemî, Nüreddîn Ali b. Ebî Bekr, *Mecme'u'z-Zevâid ve Menbe'u'l-Fevâid*, 10 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1967.

Hüsrev, Molla, *ed-Dürerü'l-Hukkam Fi Şerh-i Gureri'l-Ahkâm*, 2 cilt, İstanbul: Ahmed Sait Matbaası, 1965.

Işıkdöğân, Davut – **Korukçu**, Adem, “Geçmişten Günümüze Eğitim Yeri Olarak Cami-Mescid”, *Akademik Araştırma ve Dayanışma Derneği Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 13/26, (Güz, 2015), 125-141.

İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan, *Tarihu Medineti Dimaşk*, 80 cilt, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1995-1998.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed, *el-İstî'âb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Alî Muhammed el-Bicâvî, 4 cilt, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1992.

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 30 cilt, Tunus: Daru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1984.

İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdulhak bin Ğalib, *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Azîz*, 6 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2001.

İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, 32 cilt, Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz - el-Mektebetü'l-Arabiyyeti's-Suûdiyye, 1998.

İbn Fâris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luğa*, Beyrut: by, 1979.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdülmelik, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, 4 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kitabu'l-A'rabî, 1990.

İbn Kesîr, İmâduddîn Ebû'l-Fidâ İsmâîl, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Tarih*, 20 cilt, Mısır: Dâru'l-Hicr, 1932.

İbn Kesîr, İmâduddîn Ebû'l-Fidâ İsmâîl, *Tefsîru'l Kur'âni'l-Azîm*, 15 cilt, Kahire: Mektebetü'd-Dâru't-Turâs, 2000.

İbn Mâce, Ebî Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sünen*, Beyrut, Dâru'l-Fikr, ty.

Kur'ân Yolu Meali, çev. Hayrettin Karaman vd, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 9. Basım, 2019.

Kurtubî, Ebû Abdullah b. Ahmed b. Ebû Bekr, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 24 cilt, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2006.

Kutub, Seyyid b. İbrâhîm b. Hüseyin eş-Şâzilî, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 6 cilt, Beyrut: Daru's-Şurûk, 2003.

Küçük, Abdurrahman, "Dinlerde İbadet ve Mâbed" , *Diyanet Dergisi*, 24/3, (Temmuz-Ağustos-Eylül, 1988), 25-54.

Küçükbaşçı, Mustafa Sabri, "Müezzin", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, 31/491-496, İstanbul: T.D.V Yayınları, 2006.

Mahallî, Celâluddin Muhammed bin Ahmed bin Muhammed–**Suyûtî**, Celâluddin Abdurrahman bin Ebû Bekir, *Tefsîru'l-Celâleyn*, Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1986.

Ma'mer bin Müsenna, Ebu Ubeyde, *Mecazu'l-Kur'ân*, 2 cilt, Kahire: Daru'l-Ğaribu't-Tıba', 1988.

Makdisî, George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, çev: Ali Hakan Çavuşoğlu vd, İstanbul: Klasik yayınları, 2004.

Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, Beyrût: by, 2005.

Mâverdî, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *Tefsîru'l-Mâverdî-en-Nüket ve'l-Uyûn*, thk. Es-Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdurrahîm, 6 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

Mevdûdî, Ebu'l A'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, (Terc. Kurul), 7 cilt, İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.

Müslim, Haccac Ebû'l Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî, *el-Câmiu's-Sahih*, Beyrut, Dâru İhyâ-i't-Turâsu'l-Arabî, ty.

Naim, Ahmet, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, 13 cilt, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1975-1981.

Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl, *Me'âni'l-Kurân*, 6 cilt, Kahire, İhyâ-i't-Turâsi'l-İslâmî, 1988.

Nemerî, İbn Abd'il-Berr, *el-İstiâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, 2 cilt, Haydarabad: by, 1900-1901.

Nesefî, Ebû Hafs Necmuddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed, *et-Teysîr fî't-Tefsîr*, nşr. Mâhir Edîb Habbûş, 15 cilt, İstanbul-Beyrût: Dâru'l-Lübâb, 2019.

Nîsâbü'rî Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Ata, 4 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.

Ortaylı, İlber, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler*, Ankara: TODAİE, 1974.

Önkal, Ahmet, *Resûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu*, Konya, Hayra Hizmet Vakfı Yayınları, 1983.

Önkal, Ahmet – **Bozkurt**, Nebi, “Camî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7/ 46-92, Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Önkal, Ahmet, “Asr-ı Saadet'te Mescidin Önemi ve Yaptığı Görevler”, *Diyanet Dergisi*, 19/3, (Temmuz, Ağustos, Eylül, 1983), 49-55.

Öz, Şaban, “İslâm Tarihinde İlk Darbe Girişimi: Münafıkların Tebük Operasyonu”, *Siyer Yıllığı I*, ed. Şaban Öz, İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018, 34-39.

Özcan, Hüseyin, *İslam Eğitim Tarihinde Mescid ve Camilerin İşlevleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Öztürk, Kadir, “İslam'da Mâbed”, *Din ve Hayat Dergisi*, 20, (Ekim-2013), 14-17.

Parlatır, İsmail vd, *Türkçe Sözlük*, II, Ankara: Türk Dil Kurumu, 9. Basım, 1998.

Râzî, Fahrüddîn, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 32 cilt, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.

Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara, DİB Yayınları, 2012.

Semerkandî, Ebi'l-Leys Nasır b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim, *Bahru'l-Ulûm*, Beyrût, by, 1993.

Serjeant, Robert Bertram, *İslâm Şehri*, çev. Elif Topçugil, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992.

Sezikli, Ahmet, Hz. *Peygamber Devrinde Nifak Hareketleri*, Ankara: Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2001.

Suyûtî, Celâluddîn, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsiru'l-Me'sûr*, 17 cilt, Kahire: by, 2003.

Şeker, Mehmet, *İslâm'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991.

Şerefuddîn, Ca'fer, *el-Mevsû'atu'l-Kur'âniyye Hasâisu's-Süver*, thk. Ahmed Hâtûm-Muhammed Tevfîk Ebû Alî vd. 11 cilt, Beyrut: Dâru't-Takrîb Beyne'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye, 1999.

Şevkânî, Ebu Abdullah Muhammed bin Ali bin Muhammed, *Fethu'l-Kadîr: El-Câmi' Beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye Min 'İlmi't-Tefsîr*, 5 cilt, Beyrut: Dâru'l-Vefa, 1994.

Tabbâh, Ahmed Emîn b. İbrâhîm, *Fecrü'l-İslam*, Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî 1969.

Taberî, Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, 26 cilt, Kahire: Daru Hicr, 2001.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, 11 cilt, Kahire: Dâru'l-Mearif, 1960.

Tabersî, İbn Hasan Emînuddîn, *Mecmau'l-Beyan fi Tefsiru'l-Kur'ân*, 10 cilt, Beyrut: Daru'l-Murteda, 2006.

Tan, Zeki, "Kur'ân'a Göre Toplumsal Farklılıkları Bir Arada Yaşatmada Mabetlerin Fonksiyonu", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, (Ekim-2012), 1-31.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Beş Şehir*, İstanbul: MEB Yayınları, 1992.

TDK, Ankara, 1998.

Tekin, Oğuz, “Sikke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37/179-184, Ankara: TDV Yayınları, 2009.

Tirmizî, Ebu İsa Muhammed bin İsa bin Dahhak, *el-Câmiu's-Sahih Sünen-i Tirmizî*, Mısır, by, 1975.

Tûsî, Ebu Ca'fer, *et-Tıbyan fî Tefsiri'l-Kur'ân*, 10 cilt, Beyrut: Dâru İhyâu't-Turasu'l-Arabiye, t.y.

Uğurluel, Talha, “Mabed ve Mabed Medeniyeti ”, *Din ve Hayat Dergisi*, 20, (Ekim-2013), 26-32.

Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed en-Nîsâbûrî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*. thk. Kemâl Besyûnî Zeğlûl Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.

Vâkidî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkîd, *Kitâbu'l-Meğâzî*, thk. Marsden Jones, 3 cilt, Beyrut: Âlemu'l-Kutup, 1989.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 9 cilt, İstanbul: Eser Neşriyat 1979.

Yediyıldız, Âsım, “Şer'îye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Vakıflar Dergisi*, 23, 1994, 177-228.

Yıldırım, Kadri, “İslam Kültüründe Mescidin Eğitim Öğretim Fonksiyonu Üzerine Bir İnceleme”, *Diyanet İlmi Dergisi*, 44/4, (Ekim-Kasım-Aralık-2008), 7-29.

Yıldız, Abdullah, *Hz. Peygamber ve Gizli Düşmanları Münafıklar*, İstanbul: İz Yayınları, 2000.

Yıldız, Abdullah, “Cami/Mescid Merkezli İslam Medeniyeti/Şehri ve Cami/Mescid Merkezli Diriliş”, *Şehir Ve Medeniyetin İnşasında Din Görevlilerin Rolü*, ed. Mustafa Sürün, 9/170-182, İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2019

Yılmaz, Hüseyin, *Camilerin Eğitim Fonksiyonları*, İstanbul: Dem Yayınları, 2005.

Yuca, Yakup, *Türkiye'de, Geçmişten Günümüze Camilerin Eğitim Fonksiyonları* Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî, *Me'âni'l-Kurân ve İ'râbuh*, 5 cilt, Beyrut: Â'lemü'l-Kütüb, 1988.

Zehebî, Ebû Abdullâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, 53 cilt, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.

Zemahşerî, Ebu'l Kâsım Muhammed b. Amr, *el-Keşşâf an Hakâiku't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl*, 6 cilt, Riyad: Mektebetü'l-Abikân, 1998.

Zemahşerî, Ebu'l Kâsım Muhammed b. Amr, *Esâsü'l-Belâga*, thk. Muhammed Bâsel, 2 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

Zengin, Fethullah, “Hz. Peygamber Dönemi Medine'sinde Mescidin Sosyal ve İdari Rollerini Üzerine”, *Uluslararası Cami Sempozyumu*, ed. Fikret Karaman v.d, 2/831-838, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.

Zeydan, Corci, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev: Nejdet Gök, 5 cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîru'l-Münîr*, 30 cilt, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1991.

Zümrüt, Osman, “İslâm Tarihinde “Zararlı Mescid” (Mescid-i Dirâr) Olayı ve Günümüze Anımsattıkları”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/17, (Eylül-2004), 9-30.